Kazimierz Sakowicz

Panerių dienoraštis

1941–1943 m.

Kazimierz Sakowicz

Panerių dienoraštis

1941–1943 m.

Lietuvos gyventojų
genocido ir rezistencijos
tyrimo centras

2012
Vilnius

UDK 947.45.082:933(093.3)
Sa92

Leidinys sudarytas iš
Kazimierzo Sakowicziaus užrašų,
saugomų Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje
ir Lietuvos nacionaliniame muziejuje

Tekstus iš lenkų kalbos vertė
UAB „Magistrai“

ISBN 978-609-8037-20-3
© Arūnas Bubnys, įžanginis straipsnis, 2012
© Rimantas Stankevičius, įžanginis straipsnis, 2012
© Romas Dubonis, meninis apipavidalinimas, 2012
© Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras, 2012

Dr. Arūnas Bubnys

Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos

Iki Antrojo pasaulinio karo Vilnius buvo vienas svarbiausių Europos žydų kultūros, mokslo, švietimo ir rabiniškojo mokslingumo centrų. Nacių–sovietų karo išvakarėse Vilniuje gyveno apie 58 tūkst. žydų. Karo ir nacių okupacijos pabaigos sulaukė vos keli tūkstančiai Vilniaus žydų. Tragiška „Lietuvos Jeruzalės“ žūtis iki šiol tebejaudina pasaulio ir Lietuvos istorikus ir plačiuosius visuomenės sluoksnius. Šis Vilniaus žydų istorijos laikotarpis yra gana detaliai nušviestas pasaulinėje istoriografijoje ir memorialinio pobūdžio literatūroje. Daugiausia darbų apie Vilniaus žydų genocidą yra paskelbta Izraelyje ir JAV. Pastaruoju metu holokausto tyrimų daugėja ir Lietuvoje. Vis dėlto svarbiausias mokslinis darbas apie Vilniaus getą ir žydų žudynes yra Izraelio profesoriaus Yizthako Arado dar 1982 m. Niujorke išleista knyga „Ghetto in Flames“ („Getas liepsnose“)[1]. Prof. Y. Aradas išnagrinėjo svarbiausius Vilniaus geto istorijos įvykius ir etapus: masines žudynes Paneriuose 1941 m., geto stabilizacijos laikotarpį (1942–1943 m.) ir geto likvidavimą (1943 m. rugsėjis). Knygos autorius pateikė aukų statistiką, aprašė geto vidaus administracijos funkcionavimą ir struktūrą, geto antifašistinio pogrindžio ir genocidą vykdžiusių okupacinės valdžios institucijų veiklą.

Labai svarbus Vilniaus geto istorijos šaltinis yra amžininkų dienoraščiai ir atsiminimai. Šio žanro literatūros paskelbta gana daug įvairiomis pasaulio kalbomis. Straipsnio autorius remiasi lietuvių, vokiečių, lenkų ir anglų kalbomis paskelbtais holokaustą išgyvenusių ir stebėjusių liudytojų dienoraščiais. Ypač vertingi G. Šuro[2], H. Kru-

[1] Y. Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destrucktion of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York, 1982.

[2] G. Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, Vilnius, 1997.

ko[3], K. Sakowicziaus[4], A. Suckeverio[5], M. Rolnikaitės[6] dienoraščiai ir prisiminimai apie Vilniaus getą ir Vilniaus žydų žudynes. Tarp naujausių istorinių tyrimų apie Vilniaus getą pirmiausia reikėtų paminėti Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus leidinius[7]. Juose pateikta daug naujų faktų apie Vilniaus geto kalinių skaičių, geto darbo stovyklas provincijoje, dvasinį ir kultūrinį gyvenimą Vilniaus gete. Kadangi pasaulinė literatūra apie Vilniaus žydų bendruomenės sunaikinimą skaičiuojama dešimtimis ir šimtais pozicijų, čia remiamasi tik aukščiau išvardytais svarbiausiais ir naujaisiais leidiniais.

Vokiečių kariuomenė Vilnių užėmė 1941 m. birželio 24 d. Su besitraukiančia sovietų kariuomene į Sovietų Sąjungos gilumą bandė išvykti ir tūkstančiai Vilniaus žydų. Tikėtina, kad trims tūkstančiams tai pavyko padaryti[8]. Tačiau didelė bėglių dalis pasitraukti nespėjo ir buvo priversti grįžti į Vilnių. Sovietams traukiantis iš miesto, antisovietiškai nusiteikę lietuvių sukilėliai stengėsi užimti svarbiausius miesto objektus ir kurti laikinus valdžios organus. 1941 m. birželio 24 d. ėmė veikti Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas. Jo pirmininku buvo išrinktas Vilniaus universiteto doc. Stasys Žakevičius. Komitetas paskyrė įvairių sričių (vidaus reikalų, finansų, pramonės ir kt.) reikalų valdytojus. Vilniaus miesto laikinuoju burmistru tapo A. Krutulis (vėliau jį pakeitė Karolis Dabulevičius)[9]. Nacistinė okupacinė valdžia netrukus ėmė naudoti atsikūrusią lietuvių policiją ir savisaugos dalinius (policijos batalionus) Trečiojo reicho priešams

[3] H. Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, New Haven and London, 2002; H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos*, Vilnius, 2004.

[4] K. Sakowicz, *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r.*, Bydgoszcz, 1999.

[5] A. Суцкевер, „Виленское гетто“, *Черная книга*, Вильнюс, 1993.

[6] M. Rolnikaitė, *Turiu papasakoti*, Vilnius, 1963.

[7] *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, sud. I. Guzenberg, t. 1, Vilnius, 1996; t. 2, Vilnius, 1998; *Žydų darbo stovykla HKP: Dokumentai,* sud. I. Guzenberg, Vilnius, 2002; R. Kostanian-Danzig, *Spiritual Resistance in the Vilna Gheto*, Vilnius, 2002.

[8] „Wilna“, *Enzyklopädie des Holocaust*, München-Zürich, Bd. III, S. 1599.

[9] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 101.

persekioti ir represuoti. Ypač tragiškoje situacijoje atsidūrė žydai. Iš pradžių jiems buvo atimtos visos politinės teisės, vėliau jie buvo suvaryti į getą ir sistemingai bei masiškai žudomi. Pagal nacistinės vadovybės planus visi okupuotų šalių žydai turėjo būti nuosekliai sunaikinti – jų atžvilgiu turėjo būti vykdoma genocido politika.

Per Lietuvą žygiavo dvi vermachto armijų grupės (Šiaurės ir Centro), dėl to čia veikė įvairių operatyvinių vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) grupių padaliniai. 1941 m. liepos 3 d. (kituose šaltiniuose nurodoma, kad birželio 30-ąją arba liepos 1 d.) į Vilnių atvyko B operatyvinės grupės 9-asis būrys (toliau – 9/B, jo vadas – SS oberšturmfiureris Alfredas Filbertas). Nors 9/B operatyvinis būrys Vilniuje išbuvo tik iki 1941 m. liepos 23 d., tačiau spėjo pasižymėti civilių gyventojų žudynėmis. Masinės Vilniaus žydų žudynės buvo pradėtos 1941 m. liepos 4–5 d. Per šias dvi dienas 9/B būrys nužudė 147 žydus. Iki išvykimo į Baltarusiją 9-asis operatyvinis būrys Vilniuje sušaudė apie 400 žmonių. Kituose šaltiniuose nurodoma, kad vokiečių saugumo policijos operatyviniai padaliniai iki 1941 m. liepos 8 d. Vilniuje sušaudė 321 žydą. Pirmuosius Vilniaus žydų šaudymus inicijavo SS oberšturmfiureris Franzas Schauschützas ir Horstas Schweinbergeris[10]. 1941 m. rugpjūčio 3 d. Vilnių perėmė vokiečių saugumo policijos ir SD 3/A operatyvinio būrio padalinys (Teilkommando 3/A), vadovaujamas SS oberšturmfiurerio Ericho Wolffo, o vėliau – SS hauptšturmfiurerio Heinricho Gertho. Šiame padalinyje tarnavo 40 asmenų[11]. 1942 m. vasario mėn. 3/A padalinys Vilniuje buvo pavadintas Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriumi. Jam iš pradžių vadovavo minėtasis H. Gerthas, o vėliau – Rudolfas Neugebaueris ir Augustas Mülleris.

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių grupių ir būrių pranešimai rodo, kad 1941 m. birželio pabaigoje vokiečių karo lauko komendantūros įsakymu lietuvių policija ir karinės formuotės (sa-

[10] R. Neuberto 1947 03 24 d. tardymo protokolas, Vladimiro srities KGB valdybos archyvas, baudžiamoji byla K-109855, t. 1, l. 28–37; H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1985, S. 142; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Bd. I, Göttingen, 2011, S. 353, 355.

[11] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S. 142.

visaugos daliniai arba policijos batalionai) buvo perimtos vokiečių žinion ir naudojamos gyventojams represuoti. Pirmą kartą dokumentuose Vilniaus ypatingojo būrio (Sonderkommando) vardas aptinkamas 1941 m. liepos 15 d. Dokumentuose kalbama apie šovinių išdavimą ypatingojo būrio reikmėms. Šio būrio narių parodymais, po karo duotais sovietų saugumui, lietuvių rezervo policijos būrys steigėsi pirmomis nacių okupacijos dienomis. Tuomet būryje buvo apie 100 narių, vilkėjusių civilius drabužius. Pirmieji būrio organizatoriai buvo jaun. ltn. Petras Jakubka ir Mečys Butkus. Vėliau (nuo 1941 m. liepos 23 d.) būriui vadovauti ėmė karininkas Juozas Šidlauskas. Būrio nariams buvo išduoti rusiški šautuvai ir balti raiščiai. Ypatingasis būrys iš pradžių buvo įsikūręs dabartiniuose Vidaus reikalų ministerijos rūmuose (Šventaragio gatvėje, Vilniuje). Būrio nariai dažniausiai ėjo sargybą[12]. 1941 m. vasarą ypatingasis būrys persikėlė į Vilniaus gatvę. Lapkritį J. Šidlauskas iš būrio vado pareigų buvo atleistas ir jo vieton buvo paskirtas ltn. Balys Norvaiša, o jo pavaduotoju tapo ltn. Balys Lukošius. Šiuo laikotarpiu būrio narių skaičius buvo sumažintas iki 40–50. Iš pradžių stojant į būrį jokių pasižadėjimų rašyti nereikėjo, o persikėlus į Vilniaus gatvę jau buvo reikalaujama rašyti pasižadėjimą dėl sutikimo tarnauti būryje ir griežtai saugoti paslaptis. Už paslapčių paviešinimą buvo grasinama karo lauko teismu ir sušaudymu. Už tarnybą ypatingajame būryje buvo mokama keliasdešimt markių ir maisto produktais[13]. 1942 m. rudenį ypatingojo būrio būstinė iš Vilniaus gatvės persikėlė į gestapo rūmus Gedimino g. 36 (pokario metais čia buvo nuolatinė sovietų saugumo – KGB – būstinė)[14]. 1943 m. pabaigoje B. Norvaiša ir B. Lukošius perėjo tarnauti į lietuvių savisaugos batalioną ir būrio vadu tapo viršila Jonas Tumas[15]. Iš pradžių būrio nariai vienodos uniformos neturėjo, kai kurie vilkėjo Lietuvos

[12] Trumpa istorinė pažyma apie Vokiečių saugumo policijos ir SD bei Vilniaus ypatingojo būrio nusikalstamą veiklą, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 135–136.

[13] Ten pat.

[14] P. Černiausko 1969 11 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 208.

[15] Ten pat, l. 242.

kariuomenės uniformas. 1942 m. ypatingojo būrio nariai buvo aprengti žaliomis SD uniformomis su svastikos ženklu ir kaukole ant kepurės. Jiems taip pat buvo išduoti tarnybiniai SD pažymėjimai. Daugumą būrio narių sudarė lietuviai, tik keletas buvo rusų ir lenkų tautybės. Ypatingasis būrys buvo pavaldus tik vokiečių saugumo policijai ir vykdė jos pareigūnų nurodymus. Ilgiausiai būriui vadovavo SS unterštūrmfiureris Martinas Weissas. Jis ne tik komanduodavo šaudant žmones Paneriuose, bet ir pats dažnai pistoletu pribaigdavo sužeistas aukas. 1943 m. M. Weissas ėmėsi vadovauti moterų lageriui Rasų gatvėje, o jo vietą užėmė Fiedleris. Ypatingasis būrys buvo sukurtas specialiai žmonėms žudyti ir šį nusikalstamą „darbą“ darė visą savo egzistavimo laiką.

Iki karo Paneriai buvo Vilniaus priemiestis, rami, pušimis apaugusi vasarojimo vieta. Panerių rajoną kirto geležinkelio linija ir Vilniaus–Gardino plentas. 1941 m. pradžioje sovietai čia ėmėsi įrengti karo reikmėms skirtas skystojo kuro saugyklas. Buvo iškastos septynios didelės 5 metrų gylio duobės, kurios buvo sujungtos grioviais, skirtais vamzdžiams į statomus rezervuarus nutiesti. Iki karo sovietai suspėjo užbaigti tik dvi saugyklas. Visa statomų saugyklų teritorija apėmė apie 5 kv. km plotą ir buvo apjuosta aukštu metaliniu tinklu su spygliuota viela. Naciams okupavus Vilnių, vokiečiai Panerius pasirinko masinių žudynių vieta. Vieta buvo nutolusi nuo miesto centro (apie 9 km), aukas buvo galima atvežti plentu arba geležinkeliu, atvaryti pėsčiomis. Iškastos didelės duobės tiko masinėms žmonių žudynėms ir lavonams užkasti. Ant vartų nuo plento pusės buvo užrašas vokiečių kalba, draudžiantis įeiti į šią teritoriją[16].

Suėmimai Vilniuje pradėti 1941 m. birželio 26 d. Liepos pradžioje žydai buvo varomi dirbti įvairių sunkių ir nešvarių fizinių darbų. Dirbdami tokius darbus jie dažnai būdavo mušami ir niekinami, tačiau masinės žudynės iki liepos vidurio sistemingai dar nebuvo vykdomos. Liepos viduryje pradėta masiškai areštuoti žydus. Žydai be jokios aiškios priežasties buvo suimami gatvėse, butuose ir darbovietėse. Areštus vykdė vokiečių gestapininkai, ypatingojo būrio nariai ir lietuvių policininkai. Suimtieji buvo varomi į Lukiškių kalėjimą. Ten

[16] P. Niwinski, *Paneriai „žmonių skerdynių“ vieta*, Warszawa, 2011, s. 14, 15.

jie buvo laikomi be maisto kelias dienas, iš jų buvo atimami pinigai, vertingesni daiktai ir drabužiai. Po kelių dienų suimtieji partijomis po kelis šimtus žmonių buvo gabenami į Panerius ir ten sušaudomi vokiečių saugumo policijos ir ypatingojo būrio narių. Masiniai žydų areštai ir šaudymai dar labiau suaktyvėjo 1941 m. liepos viduryje. 1941 m. liepos 13 d. pranešime apie įvykius Sovietų Sąjungoje (vok. Ereignismeldung UdSSR Nr. 21) rašoma, kad lietuvių tvarkos tarnybą perdavus operatyvinio būrio priklausomybėn jai buvo pavesta dalyvauti žydų likvidavimo akcijose. Buvo atrinkta 150 lietuvių tarnautojų, kurie turėję suiminėti žydus ir uždaryti juos į koncentracijos stovyklą „ypatingam apdorojimui", t. y. nužudymui. Šis darbas esą jau pradėtas ir kasdien likviduojama po 500 žydų ir sabotuotųjų. Nužudytųjų pinigai ir vertingi daiktai perimami Trečiojo reicho nuosavybėn[17].

Netoli egzekucijos vietos (vadinamos „baze") gyvenęs lenkų žurnalistas Kazimierzas Sakowiczius buvo daugelio žudynių liudytojas ir metraštininkas, slapta fiksavęs kraupius įvykius savo dienoraštyje. Pirmas įrašas jo dienoraštyje užfiksuotas 1941 m. liepos 11 dieną[18]. K. Sakowicziaus aprašytą pirmąjį šaudymą Paneriuose patvirtina ir vieno žudynių dalyvio parodymai tardymo metu: „ [...] 1941 metų liepos mėnesio pradžioje, tikslios datos neprisimenu, įvyko pirmasis žydų tautybės piliečių šaudymas Paneriuose. Iš būstinės apie pietus visi būrio dalyviai apsiginklavę rusiškais kariškais šautuvais nuvykome į Lukiškio kalėjimą. Tuomet karininkas Mockevičius (Vladas Mockevičius, g. 1916 m. – *A. B. past.*) pasakė mums, kad reikės varyti žydų tautybės piliečius iš Lukiškio kalėjimo darbams. Prisimenu, kad tuomet buvo šilta saulėta diena. Kuomet nuvykome į Lukiškio kalėjimą, tai žydų tautybės vyrai, moterų tuomet nebuvo, buvo surikiuoti po keturis kalėjimo kieme. Kas tai jiems išdalino duonos ir pasakė, kad eis darbams. Mes juos iš visų pusių apsupome ir išvarėme pro kalėjimo vartus į gatvę. Suimtųjų galėjo būti apie 200 vyrų. Varėme Sierakausko gatve prieš kalną, išėjome į Basanavičiaus gatvę, o paskiau gatve, pavadinimo neprisimenu, link Panerių. Visą laiką ėjome

[17] Pranešimas iš SSRS Nr. 21, Bundesarchiv (toliau – BA), R58/214, S. 147.

[18] K. Sakowicz, *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r.*, Bydgoszcz, 1999, s. 45–46.

pėsčiomis. Tuomet ėjo karininkai Šidlauskas, Mockevičius. Buvo ir daugiau karininkų, bet neprisimenu jų pavardžių. Kuomet nuvarėme į Panerius, tai įvarėme pro vartus į spygliuota viela aptvertą teritoriją miškelyje. Ten buvo iškastos kelios, maždaug penkios, gilios duobės.

Atvarytus vyrus suvarėme į vieną duobę ir ten jie buvo laikomi prieš šaudymą. Toje duobėje jie turėjo nusirengti iki apatinių marškinių arba visiškai nuogai ir drabužius sumesti į krūvą. Paskiau grupėmis po 10 žmonių būrio dalyviai varė į kitą duobę ir ten šaudė. Taip šaudė iki tol, kol buvo sušaudyti visi žydų tautybės vyrai. Šaudymui baigiantis buvo palikta nedidelė vyrų grupė, stipresnių, kurie turėjo apkasti sušaudytų lavonus. Paskiau ir tuos ten pat sušaudė ir jau tuos lavonus apkasė būrio dalyviai. [...] Prie šaudymo buvo vokietis, bet kas jis toks, nežinau. Jis stovėjo ir stebėjo šaudymą. Išskyrus „Ypatingo būrio“ dalyvius, daugiau niekas tuomet nešaudė. Tas masinis šaudymas truko keletą valandų. Iš Panerių paskiau parvežė su sunkvežimiu. [...]“[19]

K. Sakowicziaus užfiksuotą 1941 m. liepos 11 d. faktą patvirtina Lukiškių kalėjimo prižiūrėtojas, kuris kitoje 364 suimtų žydų sąrašo pusėje užrašė: „168 asmenis išsivedžiau darbams (sušaudyti)“. Kitame dokumente prirašyta tiesiai: „Paėmiau 179 kalinius žydus (sušaudyti)“[20]. Remiantis po karo nuteistų vokiečių 9-ojo operatyvinio būrio narių parodymais, 1941 m. liepos 13 d. beveik visi šio būrio nariai dalyvavo žudant apie 300 žydų Paneriuose. Žudynių pretekstu tapo žinia (greičiausiai išgalvota – *A. B. past.*), kad kažkas apšaudė vokiečių saugumo policijos būstinę[21].

Pasak K. Sakowicziaus, 1941 m. rugpjūčio mėnesį Paneriuose per 10 dienų buvo sušaudyta apie 2 tūkst. žydų. Garsiajame vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje K. Jägerio raporte nurodyta, kad 1941 m. rugpjūčio 12–rugsėjo 1 d. Vilniuje buvo sušaudyta 461 žmogus: 425 žydai, 19 žydžių, 8 komunistai ir 9 komunistės[22].

[19] K. Čičelio 1969 10 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 490, l. 83–84.

[20] LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 36, l. 80 a. p.

[21] Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Bd. I, S. 358.

[22] K. Sakowicz, *Dziennik*, s. 46–51; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 136.

1941 m. rugpjūčio 31-oji tapo viena tragiškiausių dienų Vilniaus žydų istorijoje, ji buvo pavadinta provokacijos diena. G. Šuras savo kronikoje rašė, kad rugpjūčio 31 d., sekmadienį, du civiliais drabužiais apsirengę lietuvių „partizanai“ (policininkai arba pagalbiniai policininkai – *A. B. past.*) užėjo į Stiklių ir Didžiosios gatvės kampinio namo butą ir pro jo langą du kartus iššovė. Netoliese prie įėjimo į „Pano“ kino teatrą stovėjo daug vokiečių kareivių. „Partizanai“ išbėgo į gatvę ir ėmė šaukti, kad šaudė name gyvenantys žydai. Kartu su vokiečių kareiviais jie įsibrovė į žydų butą ir, išsitempę du žmones, juos čia pat sušaudė. Tai buvo signalas pradėti pogromą ir suimti Stiklių, Mėsinių, Gaono, Žydų, dalies Vokiečių, M. Strašūno, Šiaulių ir Ligoninės gatvių gyventojus žydus. Areštų banga truko dvi dienas. Akcijai vadovavo vokiečių gestapininkas Horstas Schweinbergeris su savo padėjėjais M. Weissu ir Augustu Heringu. Suėmimus vykdė gestapininkai ir ypatingojo būrio nariai. Tūkstančiai suimtų žydų buvo varomi į Lukiškių kalėjimą ir grūdami į perpildytas kameras. Ten jie buvo siaubingai mušami ir verčiami kęsti įvairius sargybinių kankinimus ir patyčias. Kaip parodė vėlesni įvykiai, rugpjūčio 31 d. akcija siekta parengti senamiesčio rajoną būsimam žydų getui[23].

Iš Lukiškių kalėjimo suimtus žydus lietuvių policijos batalionai konvojavo į Panerius, ten atvarytuosius sušaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys. K. Jägerio raporte teigiama, kad 1941 m. rugsėjo 2 d. Paneriuose buvo sušaudyta 3 700 žydų: 864 vyrai, 2 019 moterų ir 817 vaikų. K. Jägeris pažymėjo, kad tai buvo „ypatinga akcija, nes žydai šaudė į vokiečių kareivius“[24]. Rugsėjo 2 d. žudynes slapta stebėjęs K. Sakowiczius rašė, kad į Panerius varomų žydų kolona buvo 2 km ilgio[25].

Vilniaus žydai 1941 m. rugsėjį buvo apgyvendinti dviejuose getuose: Mažajame (Antokolskio ir Žydų gatvės, dalis Gaono ir Stiklių gatvių) ir Didžiajame (Ašmenos, Dysnos, Ligoninės, Mėsinių, Rūdninkų, M. Strašūno, Šiaulių gatvės, dalis vienos pusės Arklių, Kar-

[23] G. Šuras, *Užrašai*, p. 35; А. Суцкевер, „Виленское гетто“, *Черная книга*, Вильнюс, с. 219.

[24] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

[25] K. Sakowicz, *Dziennik*, s. 51–52.

melitų, Lydos ir Pylimo gatvių). Getus skyrė Vokiečių gatvė. Į Didįjį getą buvo suvaryta apie 29 tūkst., į Mažąjį – apie 9 tūkst. žydų[26]. Getai buvo perpildyti žmonių. Geto kaliniai gyveno ne tik kambariuose, bet ir virtuvėse, palėpėse, koridoriuose ir rūsiuose. Vienam geto gyventojui teko apie 1,5 kvadratinio metro gyvenamojo ploto. Gyventojų pertekliaus problemą naciai „sprendė" masinėmis žudynėmis (nacių terminologija „akcijomis", „valymais"). Jie stengėsi gete palikti tik darbingus ir turinčius darbininko ar amatininko specialybę žydus, o visus kitus sunaikinti. Naujų akcijų pretekstu dažniausiai būdavo darbo pažymėjimų tikrinimas ir keitimas. Pirmoji „valymo" akcija gete surengta 1941 m. rugsėjo 15 d. Okupacinė valdžia pareiškė, kad žydai perkelti į getą netinkamai: esą Didžiajame gete privalo gyventi specialistai, o Mažajame gete – juodadarbiai, neturintys specialybės žydai. Vykstant kraustymuisi policininkai suėmė 1 200–1 500 žydų ir nuvarė juos į Lukiškių kalėjimą[27]. Suimti žydai buvo sušaudyti Paneriuose rugsėjo 17 d. K. Jägerio raporte rašoma, kad tuomet buvo sušaudyta 1 271 žydas: 337 vyrai, 687 moterys ir 247 vaikai. Tačiau dar didesnės žudynės buvo įvykdytos kiek anksčiau – rugsėjo 12 d. Tuomet, kaip rašoma K. Jägerio raporte, buvo sušaudyti provokacijos ir geto steigimo laikotarpiu suimti žydai: 993 vyrai, 1 670 moterų ir 771 vaikas[28].

Kita žudynių akcija gete buvo įvykdyta 1941 m. spalio 1 d. per svarbią žydų šventę – Permaldavimo dieną (Jom Kipur). Šios šventės metu religingi žydai meldžiasi ir pasninkauja. Pavakare į getą įsiveržė vokiečių gestapininkai ir lietuvių policininkai ir ėmė tikrinti rūsius, sandėlius, pastoges, ieškodami slėptuvėse (malinose) pasislėpusių, darbo pažymėjimų neturinčių žydų. Akcijos metu gete suimta 2 000–2 300 žydų. Akcija įvykdyta darbo pažymėjimų registravimo pretekstu. Suimtieji nuvesti į Lukiškių kalėjimą ir po kelių dienų su-

[26] I. Guzenberg, „Vilniaus getas…", *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, t. 1, p. 13; G. Šuras, *Užrašai*, p. 37. Įvairių autorių ir liudininkų pateikiami geto gyventojų skaičiai skiriasi, tačiau dažniausiai neviršija 40 tūkstančių žmonių.

[27] G. Šuras, *Užrašai*, p. 37–38; K. Geršaterio 1945 12 22 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, F. Jeckelno baudžiamoji byla Nr. N-18313, t. 3, l. 81–82.

[28] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

šaudyti Paneriuose[29]. K. Jägerio raporte pažymėta, kad 1941 m. spalio 4 d. sušaudyti 1 983 žydai: 432 vyrai, 1 115 moterų ir 436 vaikai. Tikriausiai žudynės vyko kelias dienas iš eilės, nes K. Sakowiczius savo dienoraštyje rašė, kad Paneriuose buvo šaudoma spalio 2 ir 3 dienomis[30]. Žudynių akcijos Mažajame gete truko iki spalio pabaigos, kol Mažasis getas buvo galutinai likviduotas. Yra žinoma, kad tokios akcijos buvo surengtos 1941 m. spalio 16, 21, 23, 24 ir 31 dienomis[31]. 1941 m. spalio 24 d. žudynes gana detaliai aprašė K. Sakowiczius. Pasak K. Jägerio, 1941 m. spalio 25 d. Paneriuose buvo nužudyti 2 578 žydai: 1 766 moterys ir 812 vaikų[32]. 1941 m. spalio 27 d., kaip rašoma K. Jägerio raporte, Paneriuose sušaudyti dar 1 203 žydai: 946 vyrai, 184 moterys ir 73 vaikai. K. Sakowiczius apie šios dienos žudynes rašė, kad buvo šaudomi beveik vien vyrai, tarp jų esą buvo 15 sovietų karo belaisvių[33].

Paskutinis „valymas“ Mažajame gete įvyko 1941 m. spalio 30 d. Po šios akcijos Mažasis getas buvo likviduotas, ir Vilniuje liko tik Didysis getas. Spalio 30 d. Paneriuose buvo sušaudyti 1 533 žydai: 382 vyrai, 789 moterys ir 362 vaikai. Šias žudynes savo dienoraštyje gana detaliai aprašė K. Sakowiczius. Žudynės tęsėsi ir lapkričio 1-ąją – Visų Šventųjų dieną. Net ir religinė šventė nesukliudė budeliams tęsti kruvino darbo[34]. Dar viena akcija gete surengta 1941 m. lapkričio 3–5 d. Visi turintieji geltonuosius šainus (darbo pažymėjimus) buvo perkelti į buvusio Mažojo geto rajoną ir ten laikomi tris dienas. Tuo metu iš Didžiojo geto buvo išvesta apie 1 200 žmonių, neturinčių darbo pažymėjimų ir besislapstančių malinose[35]. Suimtieji sušaudyti Pane-

[29] G. Šuras, *Užrašai*, p. 40; K. Geršaterio 1945 12 22 d. apklausos protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, b. Nr. N-18313, t. 3, l. 82.

[30] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136; K. Sakowicz, *Dziennik*, s. 53.

[31] G. Šuras, *Užrašai*, p. 42–45; A. Rindziunskio parodymai apie Vilniaus žydų žudynes nacių okupacijos metais, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 161, l. 142.

[32] K. Sakowicz, *Dziennik*, s. 53–56; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

[33] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137; K. Sakowicz, *Dziennik*, s. 56.

[34] K. Sakowicz, *Dziennik*, s. 57.

[35] G. Šuras, *Užrašai*, p. 50; K. Geršaterio 1945 12 22 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. Nr. N-18313, t. 3, l. 82–83.

riuose 1941 m. lapkričio 6 d. K. Jägerio raporte rašoma, kad tuomet buvo nužudyta 1 341 žydas: 340 vyrų, 749 moterys ir 252 vaikai[36]. Faktiškai tai buvo paskutinė masinė Vilniaus žydų naikinimo akcija, kai sušaudyta per tūkstantį žmonių per dieną. Nedidelės žydų grupės Paneriuose buvo žudomos iki pat 1941 m. pabaigos. Taigi Vilniaus gete įsteigimo metu gyveno beveik 40 tūkst. žydų, o 1941 m. gruodžio pabaigoje jame beliko apie 20 tūkst. žydų. Per rugsėjį–lapkritį sušaudyta apie 20 tūkst. žydų (K. Jägerio raporte – 20 686 žydai). Iš viso nuo okupacijos pradžios iki 1941 m. pabaigos buvo nužudyta 33–34 tūkst. Vilniaus žydų[37].

Kai buvo šaudomos ypač gausios žmonių kolonos, ypatingajam būriui talkindavo vokiečių ir lietuvių policijos batalionų kareiviai, kurie dažniausiai padėdavo varyti pasmerktųjų mirčiai kolonas ir stovėdavo žudynių vietos apsaugos žiede. Kaip vykdavo pačios žudynės? Štai vieno ypatingojo būrio nario parodymai: „Atvarytus vyrus suvarėme į vieną duobę, nes į duobę buvo iškastas įėjimas. Ten, duobėje, jie buvo saugomi prieš šaudymą. Paskiau jie buvo imami ir grupėmis varomi į kitą duobę, kur juos šaudydavo. Kuomet pasmerktieji buvo duobėje, tai Vaisas davė jiems nurodymą atiduoti visas brangenybes, laikrodžius, žiedus. Jie dėdavo į vieną vietą ir po to Vaisas pasiimdavo. Šaudymui imdavo po 10 vyrų, juos nuvarydavo į kitą duobę [...]. Ta duobė buvo labai didelė ir jos kraštuose buvo iškasti grioviai jos betonavimui. Tuose grioviuose ir šaudė. Prieš šaudymą pasmerktieji turėdavo nusirengti visiškai nuogai ir paskiau juos statydavo ant griovio krašto veidais į duobę. Už jų nugarų, maždaug 5 metrų atstumu, išsirikiuodavo „ypatingojo būrio“ dalyviai ir iš šautuvų šaudydavo. Būrio dalyvių išsirikiuodavo tiek, kiek būdavo pasmerktųjų. Kiekvienas būrio dalyvis turėjo nušauti po vieną žmogų. Po šūvių pasmerktieji nuvirsdavo į griovį. Po to statydavo kitus pasmerktuosius. Taip buvo daroma, iki kol buvo visi sušaudyti. [...] Ypatingai aktyvūs šaudymo dalyviai buvo Golcas, Grikštas, Germanavičius, Jakštas, Januškevičius, Livčinas, Dieninis, Kliukas, Cibulskis. Jie labai aktyviai šaudė, jautė lyg kokį ir malonumą ir stengėsi gauti degtinės, nes po

[36] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

[37] „Wilna“, *Enzyklopädie des Holocaust…*, Bd. 3, S. 1601.

šaudymo būrio dalyviai plėšė sušaudytųjų turtą, jį pardavinėdavo ir paskiau girtuokliaudavo“[38]. Buvo atvejų, kai žudynes fotografuodavo vokiečiai. Ne vokiečiams fotografuoti buvo griežtai draudžiama[39].

Pasitaikydavo atvejų, kai žudomoms aukoms iš Panerių pavykdavo pabėgti. Viena tokių buvo 19-metė žydaitė Ita Straž. 1942 m. ji su grupe kalinių buvo atvežta į Panerius iš Lukiškių kalėjimo. Štai jos pasakojimas: „[...] Keletas žingsnių nuo vietos, kur sustojo mašinos, buvo didelė duobė. Ji jau buvo pripildyta lavonų. Mane pastatė prie jos. [...] Tikriausiai šovė. Turbūt iš baimės iškart nukritau į duobę. [...] kažkas nukrito ant manęs ir pajutau, kad mano kūnu teka kažkas šilto. Kraujo kvapas. Niekada nepamiršiu tų kūnų ir kraujo kvapo. Policininkai vis šaudė. Vėliau išgirdau, kad ragina šiandieną baigti, nes ima temti. [...] Nespėjo užkasti duobės žemėmis, nes greitai sutemo. Šiek tiek luktelėjau [...] pakilau ir nuėjau palei duobę. Vis ėjau ir ėjau lavonais, atrodė nei galo nei krašto. [...] Kūnai gulėjo be judesio, retsykiais girdėdavau aimanas. Tai aimanavo sužeistieji, kurių kulkos nenužudė iškart“[40].

Absoliučią 1941 m. nužudytų žmonių daugumą sudarė žydai, nedaug buvo ne žydų tautybės (lenkų, lietuvių, rusų ir kt.) žmonių, komunistų, sovietinių aktyvistų ir sovietinių karo belaisvių[41].

1942–1943 m. egzekucijos Paneriuose buvo retesnės. Į jas paprastai vykdavo 7–8 ypatingojo būrio nariai. Keli vokiečiai (M. Weissas, Fiedleris ir kt.) važiuodavo lengvuoju automobiliu. 1943 m. gruodį egzekucijų vietą Paneriuose pradėjo saugoti kažkoks SS dalinys. 1944 m. ypatingasis būrys Paneriuose žmonių nešaudė[42], žudynes čia toliau vykdė kiti vokiečių policijos padaliniai.

1943 m. rudenį gestapas ėmė ruoštis naikinti masinių žudynių pėdsakus Paneriuose. Buvo iškasta nauja 8 metrų gylio duobė, kurią

[38] P. Černiausko 1969 11 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 210–211.

[39] V. Korsako 1969 11 13 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47746/3, t. 1, l. 258.

[40] Cit. iš P. Niwinski, *Paneriai „žmonių skerdynių“ vieta*, s. 24–25.

[41] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 134, 180; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136–137.

[42] B. Želvio 1944 08 14 d. tardymo protokolas, ibid., b. 47746/3, t. 2, l. 51–53.

apdengė stogu ir viduje įrengė gultus bei virtuvę. 1943 m. pabaigoje Vilniaus gestapo pareigūno Eugeno Faulhaberio vadovaujami sargybiniai čia atvežė apie 80 žydų ir sovietinių karo belaisvių. Jie buvo apgyvendinti duobėje ir privalėjo atlikti „specialų valstybinės svarbos darbą“ – deginti sušaudytuosius. Atvežti žydai ir belaisviai atkasdavo lavonus ir juos klodavo į specialiai paruoštus piramidės formos 4,5 metro aukščio laužus. Kiekviename tokiame lauže buvo sudeginta po kelis tūkstančius lavonų[43]. Panerių apylinkėse ilgai tvyrojo svylančios žmogienos tvaikas. Degintojų grupėje dirbusio Motelio Zaidelio liudijimu, nuo 1943 m. gruodžio iki 1944 m. balandžio 15 d. devynioliko je laužų buvo sudeginta 56 tūkst. lavonų, o kito grupės nario Abraomo Bliazerio teigimu – 68 tūkst. lavonų. A. Bliazeris (g. 1908 m.) vokiečių okupacijos metais buvo suimtas net tris kartus. 1941 m. lapkričio 6 d. jis buvo atvežtas į Panerius užkasti sušaudytųjų. Vėliau buvo šaudomi ir lavonus užkasę žmonės. Jiems buvo įsakyta nusirengti iki apatinių drabužių, paskui jie grupėmis po 6 žmones buvo varomi į duobę sušaudymui. Šaudymo metu A. Bliazeris nukrito ant žemės ir apsimetė esąs negyvas. Jis gulėjo po lavonais iki sutemos, paskui išlindo iš lavonų krūvos ir nuėjo pas netoli Panerių gyvenusį lenką Falkovskį. Čia A. Bliazeris pernakvojo, apsirengė šeimininko duotais drabužiais ir rytą sugrįžo į Vilniaus getą. Toliau gete A. Bliazeris su šeima gyveno Izaoko Kagano pavarde. 1943 m. rugsėjo pabaigoje, likvidavus Vilniaus getą, A. Bliazeris slėpėsi Vilniuje pas pažįstamą lenką Aleksandrą Nemčiką. 1943 m. lapkričio 13 d. jis išėjo į miestą ir buvo suimtas gestapo agentų. Iki lapkričio 26 d. A. Bliazeris buvo kalinamas Vilniaus gestape. Tą dieną jis drauge su kitais suimtaisiais (44 žmonės) buvo atvežtas į Panerius atkasinėti duobes ir deginti ištrauktus lavonus[44]. 1944 m. balandžio 15-osios naktį trylikai lavonų degintojų pavyko iš Panerių pabėgti slaptai žemėje iškastu apie 30 m ilgio tuneliu. Vienuolika bėglių vėliau prisijungė prie sovietinių partizanų Rūdninkų girioje[45]. Vietoj pabėgusių degintojų į Panerius buvo

[43] H. Pasierbska, *Ponary: Wilenska golgota*, Sopot, 1993, s. 36.

[44] A. Bliazerio 1944 08 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 7, l. 18–19.

[45] H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 275.

atvežta kita Vilniaus žydų grupė (apie 150 žmonių), kuri tęsė lavonų deginimo darbus beveik iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Lavonų deginimą prižiūrėjo grupė vokiečių SD pareigūnų ir policininkų (8–11 asmenų). Grupės vyresniuoju buvo SS unterštūrmfiureris Piersas (?) ir policijos vyr. ltn. Tilmanas. Pasibaigus darbams, visi naujai atvežtieji lavonų degintojai buvo sušaudyti. Nacių nusikaltimus tyrusiai sovietų ypatingajai komisijai išgyvenę lavonų degintojai papasakojo apie lig tol Vilniaus istorijoje neregėtas masines žmonių žudynes ir žiaurumus.

Paskutinės masinės žudynės Paneriuose buvo įvykdytos 1944 m. liepos pirmomis dienomis. Liepos 2 ir 3 d. likviduotos „Kailio" fabriko ir kitos žydų stovyklos. „Kailio" fabriko stovyklos likvidavimui vadovavo SS oberšarfiureris Heinzas(?) Richteris. Žydai buvo susodinti į sunkvežimius ir vietoj žadėto Kauno nuvežti sušaudyti į Panerius. Iš „Kailio" fabriko stovyklos buvo išvežta apie 450 žmonių. Iš viso tomis dienomis sušaudyta 2 000–2 300 Vilniuje likusių žydų[46].

Paneriuose nužudyta ne tik žydų, bet ir kitų tautybių žmonių. Jie sušaudyti ne dėl tautinės priklausomybės, bet dėl politinių motyvų – kaip potencialūs ar aktyvūs pasipriešinimo nacių režimui dalyviai – komunistai, komjaunuoliai ir sovietiniai pareigūnai, partizanai ir pogrindininkai, sovietų karo belaisviai. Paneriuose sušaudytas 1940 m. Liaudies seimo pirmininkas Liudas Adomauskas, Lietuvos SSR Aukščiausiosios tarybos Juridinio skyriaus vedėjas Andrius Bulota su žmona ir kt. Suimti lenkų ir lietuvių antinacinio pasipriešinimo nariai, įkaitais paimti asmenys, dažniausiai žydų ir lenkų tautybės, taip pat buvo šaudomi Paneriuose. 1944 m. gegužę naciai, likviduodami Lietuvos vietinę rinktinę, sušaudė 84 šios rinktinės karius (plechavičiukus). Labiausiai nukentėjo lenkai ir sovietiniai karo belaisviai. Kai kurių Lenkijos istorikų teigimu, Paneriuose galėjo būti nužudyta nuo 2 iki 20 tūkst. lenkų. Pastarasis aukų skaičius, ko gero, smarkiai padidintas; arčiau tiesos būtų pirmasis[47]. Dauguma Paneriuose sušaudytų lenkų buvo antinacinio pogrindžio organizacijų nariai, tačiau įkai-

[46] I. Guzenberg, „Vilniaus geto darbo stovyklos…", *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, t. 2, p. 8.

[47] P. Niwinski, *Paneriai „žmonių skerdynių" vieta*, s. 26.

tais buvo paimtų mokinių, studentų, mokytojų, inteligentų, kunigų ir Stepono Batoro universiteto dėstytojų, tarp jų garsus onkologas prof. Kazimierz Pelczar, ekonomistas prof. Mieczyslaw Gutkowski, advokatas Mieczyslaw Engiel ir kiti žymūs lenkų inteligentai[48].

Artėjant frontui, 1944 m. liepos pradžioje ypatingasis būrys išvežtas į Kauną ir apgyvendintas IX forte. Čia atvyko ir M. Weissas. Ypatingojo būrio nariai ėjo sargybą, o traukdamiesi iš Kauno dar spėjo sušaudyti apie šimtą IX forto kalinių. Paskui ypatingasis būrys išvyko į Tilžę, o iš jos – traukiniu į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Netrukus ypatingasis būrys gavo užduotį traukiniu nugabenti apie 1,2 tūkst. žydžių į Torunę, vėliau jas lydėti į specialiai paruoštą stovyklą. Ten ypatingasis būrys išbuvo iki 1945 m. balandžio pradžios, kol gavo užduotį varyti žydžių koloną Brombergo (dabar – Bydgoščius, Lenkija) link. Priartėjus fronto linijai, pirmiausia pasišalino M. Weissas, o paskui išsilakstė ir kiti būrio nariai, varomos žydės liko gyvos. Dalis ypatingojo būrio narių pasitraukė į Vokietiją, kiti liko Raudonosios armijos užimtoje zonoje[49]. Taip baigėsi gėdinga ir nusikaltėliška ypatingojo būrio istorija.

Antihitlerinės koalicijos valstybės dar vykstant karui pradėjo svarstyti nacistinių karo nusikaltėlių nubaudimo klausimą. 1945 m. rugpjūčio 8 d. Londone sąjungininkai pasirašė tarptautinę sutartį dėl nacistinės Vokietijos ir jos sąjungininkų svarbiausių karo nusikaltėlių nubaudimo. Pasibaigus karui, daugelyje šalių buvo surengti nacistinių karo nusikaltėlių teismo procesai. Svarbiausias iš jų – 1945–1946 m. Niurnbergo teismo procesas, kuriame nagrinėtas ir masinių žudynių Paneriuose klausimas. Šios žudynės buvo apibūdintos kaip karo nusikaltimas ir nusikaltimas žmonijai. Tarptautinio karo tribunolo Niurnberge parengtame kaltinamajame akte buvo rašoma, kad Paneriuose buvo nužudyta ne mažiau kaip 100 tūkst. žmonių. Niurnbergo proceso metu apie nacių nusikaltimus Paneriuose liudijo buvęs Vilniaus geto kalinys ir pasipriešinimo judėjimo dalyvis Abraomas Suckeveris[50].

[48] Ten pat, s. 28.

[49] P. Černiausko 1969 11 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47746/3, t. 1, l. 217–219.

[50] M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa, 2008, s. 268–271.

Koks gi buvo ypatingojo būrio narių likimas pasibaigus karui? Iš viso įvairiomis bausmėmis sovietų ir komunistinės Lenkijos valdžia yra nubaudusi ne mažiau kaip 27 buvusius ypatingojo būrio narius[51]. Kiti Vilniaus ypatingojo būrio nariai mirė arba žuvo karo ir pokario metais, treti apsigyveno įvairiose Vakarų pasaulio šalyse. Būta ir kuriozišku atvejų. Ypatingojo būrio narį Stasį Grikštą 1943 m. Vilniuje esą nušovė žydų geto sargybinis. Juozas Gigaška 1944 m. buvo paimtas tarnauti į Raudonąją armiją ir žuvo mūšiuose prie Berlyno[52]. Dionizas Golcas (1906–1976) po karo emigravo į JAV, ten ir mirė. Į JAV po karo emigravo ir buvęs ypatingojo būrio vadas Boleslovas Norvaiša (g. 1913 m.; pagal kitus šaltinius jis žuvo 1945 m. Drezdeno bombardavimo metu). Juozas Vėlyvis (1920–1961) 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, vėliau emigravo į Didžiąją Britaniją[53]. Anglijoje po karo atsidūrė ir Aleksas Barauskas (g. 1901 m.). Juozas Arlauskas (g. 1906 m.), Vincas Kundrotas (1909–1962), Leonas Pažūsis (g. 1919 m.) ir Alfonsas Šilininkas (1910–1952) po karo apsigyveno Australijoje[54]. Vladas Dervojedaitis (g. 1907 m.) ir Julius Ožinskas (g. 1913 m.) po karo emigravo į Venesuelą[55]. Pasibaigus karui, Lenkijoje pasiliko gyventi buvę ypatingojo būrio nariai: Jonas Barkauskas (Jan Borkowski), Vladas Butkūnas (Wladyslaw Butkun), Viktoras Galvanauskas (Witold Gilwinski), Vladas Korsakas, Antanas Martišius, Juozas Mekišius, Jonas Tumas. V. Butkūną, J. Mekišių ir J. Barkauską Varšuvos vaivadijos teismas 1973 m. lapkričio 30 d. nuteisė mirties bausme, kuri Valstybės Tarybos 1974 m. rugsėjo 7 d. sprendimu buvo pakeista įkalinimu iki 25 metų[56]. Olštyno vaivadijos teismas 1977 m. birželio 3 d. Viktorą Galvanauską (Witoldą

[51] H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 213.

[52] LSSR KGB 1977 12 21 d. pažyma apie Sonderkommando dalyvius, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1853, l. 200, 235.

[53] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 169, 170; ibid., ap. 58, b. 36137/3, l. 123.

[54] LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 1969 08 25 d. pažyma apie Vilniaus zonderkomandą, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 490, l. 208, 209.

[55] LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1853, l. 280.

[56] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 143–144. M. Tomkiewicz, *op. cit.*, s. 285.

Gilwinskį) nuteisė laisvės atėmimu 25 metams, pilietinių teisių atėmimu 10 metų ir viso turėto turto konfiskavimu[57].

Pirmasis sovietų nuteistas ypatingojo būrio narys buvo Bronislavas Želvys (suimtas 1944 m. rugpjūčio 2 d.). 3-iojo Baltarusijos fronto karo tribunolas 1944 m. rugsėjo 27 d. „už tėvynės išdavimą" jį nuteisė mirties bausme – sušaudyti. Mirties bausmė B. Želviui buvo įvykdyta 1945 m. sausio 22 d. LSSR NKGB vidaus kalėjime Vilniuje[58]. Sovietai mirties bausme taip pat nuteisė Joną Germanavičių (g. 1912 m.; nuteistas mirties bausme 1951 m. spalio 27 d., nuosprendis įvykdytas 1952 m. balandžio 14 d.), Antaną Granicką (g. 1909 m., nuteistas mirties bausme 1945 m. spalio 3 d., nuosprendis įvykdytas 1946 m. vasario 21 d.), Stasį Livčiną (g. 1912 m.; nuteistas mirties bausme 1951 m. rugpjūčio 29 d., nuosprendis įvykdytas 1951 m. gruodžio 4 d. Vilniuje)[59]. Paskutinis sovietų nuteistas ypatingojo būrio narys buvo Vincas Sausaitis (1915–1978). Jis Lietuvos SSR Aukščiausiojo teismo baudžiamųjų bylų kolegijos 1978 m. vasario 16 d. buvo nuteistas mirties bausme – sušaudyti. Mirties bausmė buvo įvykdyta[60].

Pokario metais abiejose Vokietijose (VFR ir VDR) vyko daugybė nacistinių nusikaltėlių teismo procesų. Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus pareigūnai M. Weissas (g. 1903 m.) ir A. Heringas buvo suimti Vakarų Vokietijoje 1949 m. Viurcburgo žemės teismas 1950 m. vasario 3 d. juos abu pripažino kaltais dėl masinių žudynių Paneriuose ir nuteisė kalėti iki gyvos galvos. Teismas rėmėsi 40 liudininkų parodymais. 1959 m. A. Heringui Bavarijos teisingumo ministerijos sprendimu bausmė buvo pakeista 15 metų laisvės atėmimu. A. Heringas mirė 1992 m., būdamas 82 m. M. Weissas buvo paleistas į laisvę 1977 m.[61] 1962 m. Berlyno žemės teismas pradėjo

[57] Olštyno vaivadijos teismo 1977 06 03 d. nuosprendžio kopija, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1853, l. 224–225.

[58] M. Tomkiewicz, *op. cit.*, s. 274; S. Vaitiekus, *Tuskulėnų egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, V., 2006, p. 152.

[59] LYA, f. K-1, ap. 45, b. 490, l. 215.

[60] Ten pat, b. 47746/3, t. 1, l. 5–6; t. 3, l. 170; t. 5, l. 59–62.

[61] Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Bd. I, S. 355.

SS oberšturmbanfiurerio 9-ojo operatyvinio būrio vado A. Filberto ir kitų esesininkų teismo procesą. A. Filbertas buvo kaltinamas davęs įsakymus suimti žydus ir juos sušaudyti (iš viso apie 4 tūkst. žmonių) Paneriuose. A. Filbertas už padarytus nusikaltimus kalėjime praleido 13 metų. Jis mirė 1990 m., būdamas 85 metų[62].

Vilniaus ypatingojo būrio istorija – tai baisus nacistinio totalitarizmo ir žydų genocido (holokausto) istorijos fragmentas. Kitomis istorinėmis aplinkybėmis, taikos ir savarankiško gyvenimo sąlygomis, tie patys Panerių žudikai galbūt galėjo tapti normaliais žmonėmis ir prasmingai nugyventi savo gyvenimą. Daugelis ypatingojo būrio narių apie savo būsimąjį „darbą“ sužinojo tik atvykę į Panerius, ir jie neišdrįso atsisakyti šaudyti žmonių. Kartą susitepę nekaltų žmonių krauju, jie nebeturėjo kelio atgal, nebent galėjo būti sušaudyti kartu su savo aukomis. Kai kurie, norėdami išvengti kraupios tarnybos, bandė save žaloti, tačiau tai buvo tik pavieniai atvejai. Dauguma stengėsi nuslopinti savo sąžinę degtine, tačiau ir tai negelbėjo nuo atpildo baimės, naktinių košmarų ir psichikos sutrikimų. Siaubinga totalitarinė sistema naikino ne tik savo tikrus ar įsivaizduojamus priešus, bet ir paprastus sraigtelius. Žinoma, tai nepanaikina esminio skirtumo tarp budelių ir aukų, tarp tų, kurie žudė, ir tų, kurie buvo žudomi.

[62] M. Tomkiewicz, *op. cit.*, s. 287–288.

Rimantas Stankevičius

Ilgai tylėjęs Panerių liudytojas prabilo lietuviškai. 1941–1943 m. Paneriai K. Sakowicziaus akimis

2011-ieji Lietuvoje buvo paskelbti Holokausto aukų atminimo metais. Ta proga įvyko daug įvairių renginių. Įamžinant žuvusiųjų atminimą išleista keletas publikacijų. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus išleido „Holokausto Lietuvoje atlasą“[1]. Knygos sudarytojai sužymėjo žydų žudynių vietas Lietuvoje, nurodė aukų skaičių kiekvienoje žūties vietoje. Pasistengta nurodyti ir tuos, kurie vykdė žudynes. Leidinyje pateikiama informacija apie 227 masines kapavietes, vietas, kuriose buvo nužudyta apie 200 tūkst. žydų. Aukų skaičius vietose, kur buvo žudomi žydai, svyruoja nuo kelių dešimčių iki kelių ar kelių dešimčių tūkstančių. Paneriuose buvo nužudyta daugiausia žydų. Šioje vietoje, kaip teigiama „Holokausto Lietuvoje atlase“, nužudyta 70 tūkst. žydų…

Ne vienerius metus dalyvaudamas holokausto aukų atminimo ceremonijoje Paneriuose rugsėjo 23-iąją, esu girdėjęs daug ten sakytų kalbų iš popieriaus lapo ir iš širdies. Kalbų, sakomų prisimenant čia nužudytuosius, nes to reikalauja kalbančiųjų užimamos pareigos, ir kalbų, sakomų dėl to, kad to reikalauja širdies ir sąžinės balsas. Teko girdėti kaltinamųjų, smerkiamųjų kalbų, kurias išklausęs susimąstydavau ir klausdavau savęs: ar Paneriai yra tinkama vieta karingai retorikai. Teko girdėti žodžių, po kurių šioje vietoje, atrodo, daugiau nebegalima pasakyti nieko tiksliau apie tai, kas vyko čia, po kurių kalbų sakymas kaip ir praradęs prasmę. Prie tokių priskirčiau kunigo Juliaus Sasnausko 2011 m. rugsėjo 23 dieną sakytą kalbą[2]: „Šioje vie-

[1] *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011, p. 291–295.

[2] Julius Sasnauskas. *Rauda už Panerius* (www.bernardinai.lt , 2011 m. rugsėjo 26 d.).

toje aptemsta ir susvyruoja viskas. Proto ir gėrio triumfas. Žmonijos pažangos idėjos. Netgi tikėjimas Dievo apvaizda. Ir visa, ką šiandien čia atsinešėme, rodosi netikra, nepilna, neadekvatu. Mūsų žodžiai, mūsų gėlės, mūsų liūdesys, mūsų giesmės ir maldos. Tai tylos, prarasto žado ar atimtos žodžio teisės vieta. Vienintelė tyla čia atrodo tikra ir sąžininga.“ Bet kartu su tylos poreikiu šie žodžiai skatina siekti, kad tai, kas vyko čia, Paneriuose, 1941–1944 m., nebūtų vien proginių minėjimų trumpalaikiu prisiminimu, o būtų žinoma plačiau... Žinių apie Panerius ne kaip apie vilniečių poilsio, o masinių žudynių vietą Antrojo pasaulinio karo metais galima rasti įvairiuose šaltiniuose.

Tik išvijus Hitlerio kariuomenę iš Vilniaus tuometėje Lietuvos spaudoje buvo aprašyta Panerių tragedija. 1944 m. rugpjūčio 24 d. „Tiesa“ išspausdino straipsnį „Paneriai“, kuriame teigiama, kad „nėra istorijoje pavyzdžio, kuris galėtų prilygti hitlerinių gestapininkų įvykdytoms piktadarybėms. Nesusilygins su jomis ir krikščionių persekiojimai pirmaisiais krikščionybės amžiais Romos imperijoje. Baltramiejaus naktis Paryžiuje yra tik menka dalelytė to, ką hitlerininkai padarė vienuose Paneriuose. O juk tokių Panerių jie surengė šimtuose vietų.“ To paties laikraščio straipsnyje „Kerštas žmonių žudikams hitlerininkams“ aprašoma, ką pamatė Lietuvos piliečiai, apsilankę Paneriuose: „Prie krūmokšlių, įgriuvusioje dauboje, krūva pamėlynavusių, pusnuogių lavonų. Vienas iš jų – stambus vyras, sulenktomis raumeningomis kojomis, dantimis įsikabinęs į žemę. Šalia jo žalsvai gelsvame apsiauste mažesnis. Jo rankos užsuktos užpakalyje ir ant jų matyti grandinės. Čia pat dar kelių negyvėlių masė. Iš jos lengva išskirti kojas, apautas moteriškais bateliais. Už šių per metrą – kita lavonų grupė. Baltomis kaukolėmis, išsitempę, pro juodas veidų ir akių skyles jie šypsosi negyva mirties šypsena.“ Šiame straipsnyje teigiama, kad Paneriuose „vokiškieji grobikai iššudė daugiau kaip 100 000 Lietuvos gyventojų“. Gal tai ir bus pirmas kartas, kai paskelbtas bevardis aukų skaičius, kuris iki šių dienų randamas daugelyje publikacijų?

1944 m. Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių fašistinių grobikų ir jų bendrininkų piktadarystėms nustatyti ir ištirti pranešime skaitome: „vos tik užgrobę Lietuvos TSR sostinę Vilnių, vokiškieji okupantai tuoj pradėjo masiškai naikinti jo gyventojus. Paneriuose, aštuoni kilometrai nuo Vilniaus, buvo suorganizuota speciali stovykla.

Masinės žudynės šioje stovykloje prasidėjo 1941 metais liepos mėnesį ir truko iki 1944 metų liepos mėnesio... Pagal dokumentus, rastus nužudytųjų rūbuose, ir remiantis liudytojų parodymais, nustatyta, kad žuvusiųjų tarpe buvo mokslininkų ir darbininkų, inžinierių ir studentų, kunigų ir stačiatikių šventikų – ne tik Vilniaus, bet ir kitų Lietuvos miestų ir miestelių ir kaimų gyventojų... Teismo medicinos ekspertų komisija nustatė, kad vokiškieji fašistiniai budeliai sušaudė ir sudegino Paneriuose ne mažiau kaip 100 000 žmonių“[3].

O 1944 m. gruodžio 20 d. jau laikraštis „Pravda“ išspausdino redakcijos straipsnį „Vokiškųjų fašistų žvėriškumai Lietuvoje“[4]. Ten rašoma: „hitlerininkai iškėlė sau uždavinį ne tik sunaikinti egzistuojančias Lietuvos tautų kultūros įstaigas bei paminklus, bet ir išrauti su šaknimis bet kurią galimybę atstatyti bei tęsti tų tautų kultūrinį gyvenimą Lietuvoje. Jie nusprendė išrauti su šaknimis gyventojus, pirmiausia inteligentiją. Jie pradėjo nuo visuotinio žydų naikinimo. Paskui jie pradėjo pildyti baisiuosius kapus visų tautų žmonėmis – kas tik gyveno Lietuvoje. Jie būtų palikę tik tuos, kurie būtų buvę pasmerkti amžiams tapti vokiškųjų dvarponių bei buožių vergais. Baisią istoriją apie žvėriškumus, apie žmonių deginimą, apie masines vaikų žudynes pasakoja atkastieji kapai. Paneriams lemta tokia pat baisi šlovė kaip Maidanekui, kaip Babij Jar prie Kijevo.“

Šiame straipsnyje užfiksuotas teiginys, kuris vėliau ilgiems dešimtmečiams išnyks iš tarybinės oficialiosios retorikos, – genocidą naciai pradėjo nuo visuotinio žydų naikinimo. Vėliau gausios žydų aukos nebus išskiriamos ir taps abstrakčia tarybinių piliečių, tarybinės liaudies dalimi.

Vienas iš nedaugelio Vilniaus žydų, kuriam pavyko išvengti tautiečių likimo Paneriuose, – poetas Abraomas Suckeveris (1913–2010). 1946 m. išleistoje knygoje jidiš kalba „Iš Vilniaus geto“, jis aprašė savo potyrį apsilankęs Paneriuose: „Paneriuose – mano motina, vaikas,

[3] Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje. Kaunas: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1946, p. 6.

[4] Ten pat, p. 27.

draugai. Jų kūnai sudeginti laužuose, kaulai susmulkinti – neturėjo likti nė kruopelytės. Atrodytų, lyg tuose laužuose būtų sudegusi mano širdis. Tačiau šiuo metu jaudina ir kita – giliai širdyje pasėtas priešiškumas...

Dabar mes einame keliu, kur mūsų artimieji praleido paskutines gyvenimo minutes. Ant pirmųjų vartų, į kairę nuo Gardino kelio, iš kurio atvykdavo juodieji „voronokai", vis dar tebekaba vokiškas skydas: „Įeiti netgi vokiečių karininkams griežtai draudžiama." Žengiame pro vartus ir dvi spygliuotos tvoros eiles ir traukiame gilyn į pušyną.

Paėjus apie šimtą žingsnių, Golas [...] man rodo: „Tai paskutinė masinė kapavietė, kurią atkasėme prieš pabėgdami. Čia, mūsų skaičiavimais, – daugybė tūkstančių lavonų." Sukandęs dantis einu prie kapavietės. Siaubingas kvapas priverčia sustoti. Prieš mane – didžiulė duobė, maždaug penkiasdešimt žingsnių skersmens. Viduje – krūmų salelė. Į duobę veda ilga gilėjanti tranšėja." [5]

A. Suckeveris 1946 m. vasario 27 d. Tarptautiniame kariniame tribunole Niurnberge liudijo, kad dauguma iš 80 000 Vilniaus žydų buvo nužudyti Paneriuose.

Knygoje „Masinės žudynės Lietuvoje" masinių žudynių vietų 197-uoju numeriu pažymėtame sąraše (iš 200) randame lakonišką įrašą: „Aukštieji Paneriai, 8 km nuo miesto centro, netoli geležinkelio stoties, prie Alytaus plento. Žudynių laikas 1941.VII–1944.VII.

Nužudytųjų skaičius – apie 100 000 vyrų, moterų, vaikų."[6]

Sausa, trumpa statistika. Žinių apie Panerius randame ir H. Kruko dienoraštyje.

Apie Panerius kaip masinę žudynių vietą iki šiol daugiau išleista knygų ne Lietuvoje, o užsienyje. Šia prasme esame kuklūs...

Matyt, plačiausiai iki šiol žinomas Kazimierzo Sakowicziaus „Dienoraštis, rašytas Paneriuose...", arba „Panerių dienoraštis", 1999 m. išleistas lenkų, 2000 m. – hebrajų, 2003 m. – vokiečių, 2005 m. – anglų

[5] Abraomas Suckeveris, *Iš Vilniaus geto*, Vilnius: Versus aureus, 2011, p. 230–231.

[6] *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944. Dokumentų rinkinys, 1 dalis*, Vilnius: Mintis, 1965, p. 201–204.

kalbomis. Tai 1941–1944 m. Paneriuose, visiškai arti masinių žudynių vietos, gyvenusio žmogaus fiksuoti pastebėjimai. Galimybė ilgą laiką stebėti masines žudynes pašaliniam žmogui, o ne žudynių aukai ar vykdytojui buvo retas atvejis Antrojo pasaulinio karo metu. Paneriuose tokią galimybę turėjo netoliese gyvenę gyventojai. Tai, ką jie matė, liudijo komisijoms, tyrusioms Panerių žudynes, ar teismų procesuose. Panerių žudynių liudytojai – Stanislovas Seiniunas, Sigizmundas Pavlovskis, Marija Juchnevičiova, Eduardas Pavlovskis ir kiti[7]. Tačiau K. Sakowiczius ne tik stebėjo žiaurius įvykius, bet ir fiksavo tai popieriaus lapuose. Todėl šie ant atskirų įvairaus formato popieriaus lapų užfiksuoti pastebėjimai, vėliau įgavę „Panerių dienoraščio“ pavadinimą, vertintini kaip unikalus ir itin vertingas šaltinis apie daugelio Lietuvos Jeruzalės gyventojų žūtį.

K. Sakowiczius gimė 1894 m. Baigęs gimnaziją, studijavo teisę Maskvoje. Po studijų dirbo Vilniaus laikraščių redakcijose. A. Mickevičiaus gatvės 24 numeriu pažymėtame name buvo įsteigęs spaustuvę, kurioje leido savaitraštį „Przegląd Gospodarczy“. Įdomus sutapimas: būtent to namo kieme neseniai įsikūrusioje Žydų bibliotekoje dabar galima rasti K. Sakowicziaus „Panerių dienoraštį“ anglų kalba...

Spaustuvės, kartu ir gyvenamojo būsto K. Sakowiczius neteko per 1940 m. sovietų nacionalizaciją, todėl kartu su žmona persikėlė gyventi į Panerius ir šitaip atsidūrė prie būsimosios masinių žudynių vietos. Čia nuo 1941 m. liepos iš gyvenamojo namo palėpės turėjo galimybę stebėti nacių ir jų talkininkų lietuvių vykdomas žudynes. Apie tai paliudijo ir K. Sakowicziaus brolis Jonas: „Namas, kuriame tada gyveno mano brolis Kazimieras, buvo prie pat spygliuotų vartų, pro kuriuos vedė žmones šaudyti. Buvau pas jį tuomet. Užlipęs į palėpę brolis pro langelį stebėdavo, kas vyko žudynių vietoje. Jis rašė dienoraštį, kurio lapus dėjo į butelius ir užkasdavo žemėje, nes bijojo, kad nerastų hitlerininkai“[8]. Skaitydamas K. Sakowicziaus dienoraštį, nejučia prisimenu Hermano Kruko knygą „Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944“, kurioje

[7] *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944. Dokumentų rinkinys, 2 dalis*, Vilnius: Mintis, 1973, p. 414.

[8] Vytautas Žeimantas, *Procesas nesibaigia*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 209–213.

detaliai aprašytas Vilniaus getų gyvenimas. K. Sakowicziaus „Panerių dienoraštis“ yra lyg H. Kruko kronikoje aprašyto gyvenimo baigiamasis akordas.

Išliko dienoraščiai, rašyti nuo 1941 m. liepos iki 1943 m. lapkričio. Teigiama, kad K. Sakowiczius dienoraštį rašė iki pat žūties – 1944 m. liepos mėn. Iš tikrųjų jo likimas nėra žinomas. Įvado „Panerių dienoraščio“ leidiniui lenkų kalba autorius J. Malinowskis teigia, kad Panerių šauliai ar jų kolegos iš sovietų okupacijos laikų po 1944 m. liepos sunaikino dienoraščių dalį, kuri kompromituoja juos ir galėjo tapti svarbiu kaltinamuoju dokumentu vertinant nusikaltimus žmogiškumui[9].

Kuo remdamasis jis tai teigia, neaišku. Pagal tokią logiką turėjo būti sunaikintas visas dienoraštis. Ko gero, H. Agronovskio, I. Guzenberg teiginiai apie dienoraščių suradimą, pateikti 2011 m. pasirodžiusiame leidinyje „Vilnius: Lietuviškosios Jeruzalės pėdomis“ rusų kalba, yra arčiau tiesos. Knygoje teigiama, kad viena dienoraščių dalis yra rasta 1948 m., o kita – 1956 m.

Anot V. Žeimanto, „Tie buteliai pragulėjo žemėje daug metų. Tik 1959 metais pavasarį jie buvo rasti atsitiktinai, kasant daržą… Dabar šio dienoraščio originalas yra saugomas Lietuvos TSR centriniame valstybiniame archyve”[10]. Buvusios Vilniaus geto kalinės Rachilės Margolis teigimu, šis rankraštis, paslėptas tuščiuose limonado buteliuose, buvo užkastas prie K. Sakowicziaus namų Paneriuose. Kaimynai, pamanę, kad galėtų būti užkastas auksas, ėmė kasinėti žemę, bet rado buteliuose tik popieriaus lapelius ir juos perdavė muziejui[11]. Po kelionių per kelis muziejus dienoraščiai atsidūrė Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje. Jame dirbusi R. Margolis sugebėjo perskaityti ant įvairių popieriaus lapelių surašytą sunkiai įskaitomą K. Sakowicziaus rankraštį. Ant kai kurių lapų, pasak R. Margolis, buvo spaudas, kad tekstas neįskaitomas. R. Margolis K. Sakowicziaus rank-

[9] Kazimierz Sakowicz, *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r.do 6 listopada 1943 r.*, Bydgoszcz, 1999.

[10] Vytautas Žeimantas, *Procesas nesibaigia*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 209.

[11] Rachilės Margolis pasakojimas, įrašytas vaizdo juostoje ir rodomas Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje.

raštį nagrinėjo trejus metus ir parengė jį leidybai originalo, t. y. lenkų, kalba. „Panerių dienoraštis“ išleistas Bydgoščiuje 1999 m. R. Margolis buvo dienoraščio leidimų hebrajų, vokiečių ir anglų kalbomis iniciatorė. K. Sakowicziaus dienoraščio fragmentai buvo cituojami anksčiau, nei parengė spaudai dienoraštį R. Margolis. Jų galima rasti leidinyje „Panerių muziejus“ (1966), V. Žeimanto knygose „Teisingumas reikalauja“ (1984) ir „Procesas nesibaigia“ (1988), H. Posierbskos knygoje „Wilenskie Ponary“ (1992). Įdomu, kad „Panerių dienoraščio“ kopija kaip kaltinamasis dokumentas buvo pateiktas 1975 m. Olštyne vykusiame teismo procese, kuriame buvo teisiamas Panerių žudynių vykdytojas Vitoldas Gilvinskis (Viktoras Galvanauskas)[12]. Didžiausia iki šiol lietuvių kalba K. Sakowicziaus dienoraščio dalis išspausdinta dar 1959 m. kovo 24–27 d. „Tiesoje“ ir pavadinta „Ką ošia Panerių pušys“ (autorius, kaip rašoma, „nežinomas žmogus“). Šie dienoraščio fragmentai, šalia kitų leidinių, 1959 m. LTSR KGB buvo įtraukti į literatūros, „demaskuojančios buržuazinius nacionalistus“, sąrašą[13]. Vėliau dienoraščio fragmentai panaudoti Stasio Bistricko leidinyje „Ką ošia Panerių pušys“[14]. Tiesa, ten K. Sakowiczius kažkodėl vadinamas Vitoldu Sokovskiu. Keista, kai kurios dienoraščio vietos šiame leidinyje skiriasi nuo vėliau spausdinto dienoraščio teksto... Tad skirtingose valstybėse spausdintas dienoraštis iki šiol tarnavo įvairiems tikslams.

1941 m. liepos mėn. pradėtas rašyti K. Sakowicziaus dienoraštis prasideda liepos vienuoliktosios įrašu: „Oras neblogas, šilta, plaukia balti debesys, vėjuota. VII.11 nuo miško ataidi šūviai. Tikriausiai pratybos, nes miške, prie kelio Naujakiemio kaimo link, įsikūrusi šaudmenų stovykla.“

Išsamesni aprašymai dienoraštyje kaitaliojasi su trumpais telegrafiniais teiginiais: „VIII.24, 25 / Nešaudė“; „Rugpjūtis / Rugpjūtį buvo šaudoma 1, 2, 6, 8, 11, 16, 19, 22, 24, 26 dienomis, taigi iš viso dešimt dienų; sušaudyta 2 000 asmenų. / Jau paskutinę savaitę, t. y. VIII. 27–29, šauliai sakė, kad kitą savaitę per vieną dieną bus tiek sušaudytųjų,

[12] Vytautas Žeimantas, *Procesas nesibaigia*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 209.

[13] *KGB slaptieji archyvai. 1954–1991 m.,* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, p. 388.

[14] Stasys Bistrickas, *Ką ošia Panerių pušys*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 15–35.

kiek dar nesušaudyta per visą rugpjūtį. Taip ir įvyko.“; „IX.2 / Atvežta apie 2 tūkst. žydų, tarp jų daug moterų ir vaikų“ ir pan.

1941–1942 m. stebėjimų užrašai lakoniški, bet jie atskleidžia didžiulį tragizmą. Du trečdalius dienoraščio užima 1943 m. įvykiai, kai galutinai buvo sunaikintas Vilniaus getas.

K. Sakowicziaus dienoraštyje fiksuotos žudynių datos ir nurodytas aukų skaičius yra papildomas šaltinis tikslinant žudynių faktus, apimtį. Šio dienoraščio faktologija nėra labai tiksli. Žudynių vykdytojai dažniausiai įvardijami kaip vokiečiai ar bevardžiai lietuviai. Visame dienoraštyje rasime tik kelias egzekucijų vykdytojų pavardes – Petro Keiziko, įgudusio žudiko Vladislavo Kliuko, Hermanavičiaus, Jurgio Guobos, Merkio, Valterio, šaulio Kevelio... Panerių žudynių dalyvių pavardės paaiškėjo jau po karo įvairiuose teismų procesuose Lietuvoje, Lenkijoje, Vokietijoje, JAV...

K. Sakowiczius „Panerių dienoraštyje“ užfiksavo žiaurumą, baisumą, siaubingas žudynių scenas, žudynių vykdytojų nuopuolį. Išraiškingas šia prasme 1943 m. „Paskutinės teismo dienos“ aprašymas:

„Tie, kurie vilki prastais drabužiais, nenusirengia. Juos suvaro į duobę, o nuo duobės kraštų lietuviai pradėjo šaudyti. Vėliau kažkoks pusiau apsirengęs vyras, vokiečiui įsakius, už kojų tempia į duobę tikriausiai nualpusią ar nuo širdies smūgio mirusią moterį. Numetęs moterį į duobę, atsisuka, o lietuvis šauna jam į galvą; aiškiai matyti, kaip kaukolė išsitaško, ir žmogus nukrenta kaip pakirstas. Tuo pat metu muša kitus, ir jau penki žmonės, moteris ir trys mergaitės pastatomi ant duobės krašto veidu į duobę; už jų nugarų lietuvis šaudo revolveriu ir visi dingsta duobėje. Vėl keliolika žmonių, mušamų buožėmis, greitai suvaromi į iškasą, į duobę. Nuo duobės krašto lietuviai šaudo žemyn į juos.“

Tokių detalių žiaurumų aprašymų dienoraštyje yra nemažai.

Tačiau K. Sakowiczius užfiksavo ne vien žudynių vykdytojų žiaurumus, bet ir kartais pasitaikiusį aukų demoralizavimo atvejį. Dienoraštyje minimas itin retas rašytiniame šaltinyje užfiksuotas faktas, kai po Vilniaus geto sunaikinimo kai kurie žydai išdavė savo tėvynainių slėptuvių vietas todėl, kad patys išvengtų mirties: „X.6, trečiadienis / Vieną dieną buvo pertrauka, bet šiandien vėl šaudo ir netgi labai paskubomis, nes iki šiol dar to nebuvo, kad egzekucija vyktų mėnulio

šviesoje. Kita vertus, reikėtų konstatuoti, kad lietuviai šiuo atžvilgiu pasirodė esą geri psichologai, pažįstantys žydus, pasmerktus mirti. Jų taktikos esmė – judošių [*išdavikų*], kurie už abejotiną galimybę išsaugoti gyvybę parodo gerai įrengtas tautiečių slėptuves, paieškos." Per tokius „judošius" keli šimtai žydų jau po Vilniaus geto sunaikinimo atsidūrė Paneriuose, o ir patys išdavikai taip pat atsidūrė mirties duobėje…

Šioje vietoje reikėtų prisiminti dailininko Samuelio Bako, kurio tėvas taip pat yra Panerių auka, mintį: „Gerasis Dieve, kad ir kas Tu būtum, neleisk parodyti savo silpnumo, tūnančio kiekviename padoriame žmoguje, nesiųsk man tokių išmėginimų"[15].

Paneriai daugelyje šaltinių iki šiol yra bevardžių aukų vieta. Tik gana neseniai pastatyti paminklai nužudytiems lenkams ir lietuviams atminti skelbia, kas šioje vietoje buvo nužudyti. Suprantama, K. Sakowicziui nebuvo žinomi aukų vardai ar pavardės. Tik kelis kartus „Panerių dienoraščio" įrašuose nurodomos aukų pavardės – Judelis Šapiro, Borisas Šapiro, Hiršas Berkovskis. Gal vis dėlto reikėtų bandyti iš įvairių šaltinių surinkti vardus ir pavardes tų, kurie buvo nužudyti Paneriuose. 2013-aisiais minėsime Vilniaus geto sunaikinimo 70-metį. Tai galėtų būti tinkama paskata atlikti šį darbą. I. Guzenberg sudarytas buvusių Vilniaus geto gyventojų sąrašas – rimta tokio darbo atspirtis[16].

Galima pasidžiaugti, kad ilgai tylėjęs Panerių žudynių liudytojas prabilo lietuvių kalba. Šis leidinys turėtų padėti suprasti, kokį siaubą patyrė tūkstančiai žydų, pasmerktų mirti Paneriuose, ir kodėl daugelį dešimtmečių įvairiose pasaulio valstybėse, žydų vertinimu, Lietuva buvo krauju persisunkusi žemė.

Tikėkimės, kad šis leidinys taps vertingu tragiškų įvykių pažinimo šaltiniu ir bus paskata rimtai studijai apie Paneriuose vykusias žudynes lietuvių kalba.

[15] Samuel Bak, *Nutapyta žodžiais,* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009, p. 63.

[16] *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, sud. Irina Guzenberg, t. 1, Vilnius, 1996; t. 2, Vilnius, 1998.

Leidėjo žodis

Kazimierzo Sakowicziaus 1941–1943 metų žydų žudynių Paneriuose užrašus iššifravo Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotoja dr. Rachilė Margolis. Šie užrašai, sudėti chronologine tvarka, ir sudaro vadinamąjį K. Sakowicziaus „Panerių dienoraštį“. K. Sakowiczius žymėjosi įvykius Paneriuose kartais net kelis kartus per dieną, todėl su tos pačios dienos data užrašų yra net keli. Šiame leidinyje tos pačios dienos įvykiai nepateikiami atskirai, jie sutraukti, be to, iš dalies suvienodinta ir datos rašyba, kuri K. Sakowizciaus užrašuose įvairuoja.

K. Sakowicziaus dienoraščio vertėjas išnašose pateikė originalią asmenvardžių ir vietovardžių rašybą, vartotą užrašų autoriaus. Lietuviško leidinio redaktorius kai kur laužtiniuose skliaustuose įrašė numanomus žodžius, kad tekstas taptų suprantamesnis skaitytojui.

Dėkojame Valstybiniam Vilniaus Gaono žydų muziejui ir Lietuvos nacionaliniam muziejui už suteiktą galimybę išleisti K. Sakowicziaus dienoraštį lietuvių kalba ir panaudoti leidinyje autoriaus užrašų faksimiles.

Kazimierz Sakowicz

Panerių dienoraštis

1941–1943 m.

1941 m.
Liepa

Oras neblogas, šilta, plaukia balti debesys, vėjuota. VII.11 nuo miško ataidi šūviai. Tikriausiai pratybos, nes miške, prie kelio Naujakiemio kaimo link, įsikūrusi šaudmenų stovykla. Jau 4 val. po pietų, šūvių papliūpos užsitęsia valandą ar dvi. Ant Gardino plento sužinojau, kad miškan atvarė daug žydų. Į juos šaudo. Tai buvo pirma šaudymų diena. Sunkus slegiantis jausmas. Šūviai nurimo tik po 8 val. vakaro, tačiau kartkartėmis, nors ir ne salvėmis, bet vis dar pasigirsdavo pavienių driokstelėjimų. Žydų buvo daugiau kaip 200. Ant Gardino plento sustabdo lietuvių (karinis) postas. Tikrina keliaujančiuosius.

Kitą dieną, VII.12, šeštadienį, jau žinome, kas įvyko iš tikrųjų: apie 3 val. po pietų į mišką atginė didelį būrį žydų – apie 300 žmonių. Daugiausia inteligentiškų, puikiai apsirengusių, nešinų lagaminais, gerai žinomų dėl savo ekonominės veiklos žmonių. Po valandos pasigirdo šūvių salvės. Sušaudė sustatę po 10 žmonių. Nurengė paltus, nuėmė kepures, nuavė batus (bet nenuvilko kelnių!).

Šaudymai tęsiasi ir kitomis dienomis: VII.13, VII.14, VII.15, VII.16, VII.17, VII.18 ir VII.19 (šeštadienį).

Šaudo šauliai, 17–25 metų jaunuoliai. Juchnevičiaus[1] namuose įsikūrė karinis postas, saugantis teritoriją. Į postą ateina žydų grupė (5 asmenys) kastuvų. Paaiškėja, kad jiems teks užkasti vakar sušaudytuosius. Tai tęsiasi visą savaitę. Vėliau šį postą Juchnevičių namuose panaikino. Tik šauliai šaudė ir saugojo. Gardino plente postas sulaikė žydus, grįžtančius iš Drusk.[2] ar vykstančius į miestą, ir nuvarė juos į būrį, keliaujantį „darban“. Taip, be kita ko, į būrį buvo įtraukti kažkokie du jauni žydai, vykstantys į Vilnių kartu su žyde. Kitas tris dienas, t. y. liepos 20, 21 ir 22 dienomis, – tylu.

[1] Juchniewicz.

[2] Druskininkai.

VII.11

Automobilis NV-370 su dviem linksmomis „damomis“ lietuvėmis ir kažin kokiu „ponu“ susiruošė ekskursijon, norėdami pasižiūrėti, kaip sušaudo. Po žudynių grįžo atgal. Nemačiau liūdesio jų veiduose.

Sykį liepą, siekdami nuvarginti žydų grupę, lauke prie Naujakiemio jiems surengė mankštą.

Nuo VII.14

Nurengia iki pat apatinių, plačiai prekiaujama drabužiais, juos vežimais atveža iš Gurelių prie pervažos (prie Gardino plento).

Klojime – drabužių centras, iš kurio galiausiai, prieš tai sukišus į maišus, drabužius išveža.

Vyksta intensyvi prekyba. Perka drabužius po 100 rublių ir randa užsiūtus 500 rublių! Šauliai su pilnomis kuprinėmis, prikimštomis laikrodžių, pinigų ir t. t. Plati prekyba už butelį (3/4 litro) „skaidriosios“ – prekiaujama drabužiais ir kt.

Kelyje žydės klausinėja: „Kur čia dirbama?“ Nuo VII.23 šaudo iki pat mėnesio pabaigos, išskyrus sekmadienį, VII.27. Iš viso liepą per 17 dienų kasdien sušaudyta maždaug po 250–300 žmonių, t. y. skaičiuojant vidutiniškai – po 275 žmones (4 675 asmenys: visi vyrai ir vienintelė „prijungta“ moteris). Be to, beveik kasdien vežė automobiliais po kelis ar keliolika žmonių, tikriausiai komunistų tūzų. Taigi liepą iš viso sušaudyta apie 5 000 žmonių. Liko tik varnų pulkai, nors šūviai ir juos išbaidė. Siaučia Petras Keizikas[3], kunigo Bieliausko lietuvių prieglaudos auklėtinis. Keizikas – vagis, apvogė Pabradės „Rucho“ spaustuvę ir t. t.

VII.23

Graži diena. Atvaryta apie 500 žmonių. Šaudyta iki vėlumos; aidėjo riksmai: „Aš – ne komunistas!“, „Ką darote?“ Atvarytieji pradėjo bėgti, šūviai aidi po visą mišką ištisą naktį ir paryčiui. Gaudyta, šaudyta ir mušta. Gausu inteligentų. Keli žmonės prasiveržė iki Jogėlonių; juos pavijo ir sušaudė, bet, rodos, keliems pavyko pasprukti Gardino plentu.

[3] Piotr Kiejzik.

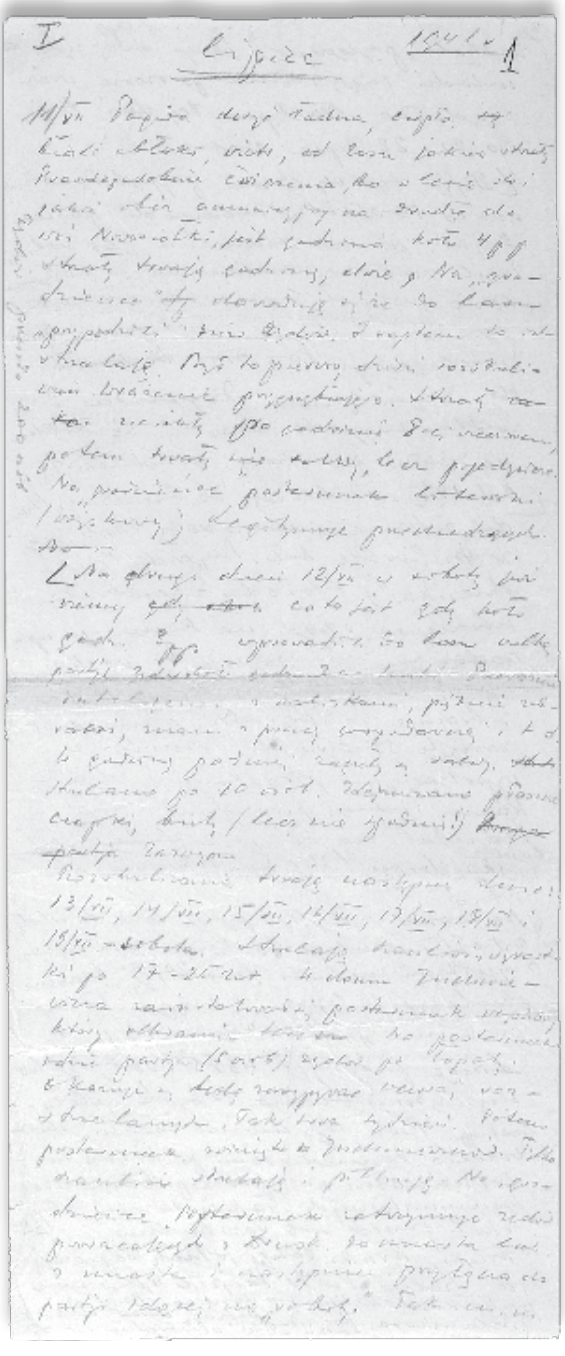

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1941 m.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

2/

zostali przyłączeni "łącznie z całą ludnością" [illegible] wsi [illegible] po mocy [illegible] i wsłowną. Nastąpił trzy dni t.j. 20, 21 i 22 lipca [illegible].

(23/VII. Sądny dzień. Przypędzono około 500 osób. Strzelano do podczas krzyki: "Ja nie komunista". Co [illegible] zaczęli [illegible] strzelanina po całym lesie przez cały [illegible] i [illegible] przyprowadzano strzelano i dobijano. [illegible] inteligencji [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] do zajęcia [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] ale zdarzyły się [illegible] [illegible] przez [illegible] [illegible].

(Od 14/VII. - [illegible] do [illegible], [illegible] [illegible] na [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

Rugpjūtis

Šaudyta VIII.1–2 dienomis, žmonės šaudyti būriais, kuriuose daugiau kaip po 300 žmonių. Keizikas apsigyveno pas Verešką[4]. Drabužius neša po 9 val. vakaro, kai niekas nemato, nes uždrausta vaikščioti. Eina šalia mūsų. Vieną užkalbinau, kad parduotų bulvių, nešamų maiše ant kupros, šis nieko neatsakęs nupėdino pas Verešką. Keizikas Paneriuose šantažuoja žydus, kaip antai Ponasų[5] ir Šapiro[6] šeimas. Ponasą apiplėšė, pasiimdamas radiją ir, kaip girdėjau, daug kitų daiktų. Savavališkai daro kratas – „ieško ginklų“, o išneša drabužius ir t. t. Vokiečiams 300 žydų – tai 300 žmonijos priešų, lietuviams – tai 300 porų batų, kelnių ir t. t.

Rugpjūtį buvo šaudoma 1, 2, 6, 8, 11, 16, 19, 22, 23, 24, 26 dienomis, taigi iš viso dešimt dienų; sušaudyta 2 000 asmenų.

Jau paskutinę savaitę, t. y. VIII.27–29, šauliai sakė, kad kitą savaitę per vieną dieną bus tiek sušaudytųjų, kiek dar nesušaudyta per visą rugpjūtį. Taip ir įvyko.

Nuo VIII.3 iki 5 d. (imtinai) nešaudo.

VIII.6

Apie 300 žmonių, visi su ryšuliais, keletas vežimų su lagaminais gale. Eina per Panerių gyvenvietę „darban“.

VIII.7

Nešaudė.

VIII.8

Sušaudyta apie 200 žmonių. Šaudo tik po pietų. Pakeliui juos muša lazdomis. Dovydas Kaselis[7] sakė: „Buvome kelyje, dirbome.“

[4] Wereszko.

[5] Ponas (pavardė).

[6] Szapiro.

[7] Dawid Kassel.

VIII.9 ir 10

Nešaudė.

VIII.11

Pirmą dieną šaudo ryte apie 8 valandą (nes koks „darbas“ naktį?).

Kažkokio Z. Bialostockio[8] iš Pranciškonų gatvės duktė sakė: „Juos paėmė šeštadienį, VIII.9, į Lukiškes, o vėliau pirmadienį – į Panerius.“ Duktė turėjo pažymėjimą, bet buvo per vėlu, nes juos sušaudė maždaug 9–11 val. ryto, tačiau tai paaiškėjo tik 3 val. po pietų.

Nuo VIII.12 iki 15 d. (imtinai) nešaudo.

VIII.16

Būryje apie 200 žmonių: ėjo žydė, apsirengusi tamsiai mėlyna suknele baltais taškiukais, vidutinio amžiaus, nuvargusi, tai buvo pirmoji moteris būryje iš Vilniaus, nemažai vaikų, kuriems po 12–15 metų, ir senolių, kuriuos teko nešti, nes neliko vežimų. Vežimų būta tik kelias dienas, vėliau tokių žaidimų niekas nebežaidė.

VIII.17 ir 18

Nešaudė.

VIII.19

Buvo jau dvi moterys. Viena jauna šviesiaplaukė, inteligentiškos išvaizdos. Iš viso apie 100 žmonių. Daug jaunimo.

Karaimą suėmė gatvėje. Jis jau buvo duobėje, kai vokietis, kuris dalyvavo egzekucijoje nuo pat pradžių ir į kurį jis kreipėsi, sakydamas, kad nėra žydas, jį paleido. Išgėrė vandens pas Rudzinskius[9] ir nupėdino Vilniun. Gyvena, atrodo, Kijevo gatvėje.

Šaudo žmones grupėmis iš nugaros į nugarą granatomis ar kulkosvaidžiu, kai lyja arba vėlyvu laiku.

[8] Z. Białostocki.

[9] Rudziński.

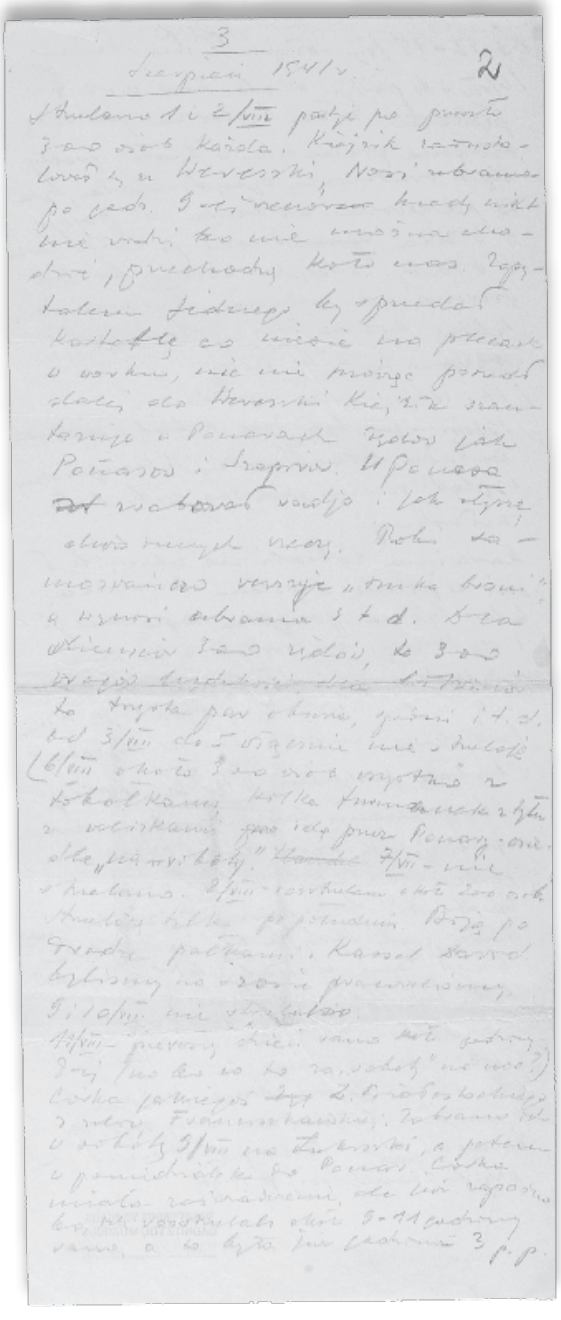

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1941 m.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

4 3

22/VIII – godzina 11,30 przed południem
wraca, wyprowadzam z sobą grupę, w tym
momencie widzimy jak Księżyk leży
na drodze w kierunku naszej gro-
dzieńskiej. Mówię sobie że to wydaje
prawdopodobnie prowadzę bo Księżyk
spieszy do „roboty" (w naszem lokalnem
żargonie) Podchodzimy do niemu po
drodze prowadzę grupę 100 osób w
tem 7 kobiet, z chwilą gdy mu
oddaję przystępuje karetka odjeżdża
20 minut później wszyscy są zdo-
wy. Przy budce ~~stojąca~~ jakaś kobieta
okazuje się służąca właśc. Tartaku
Żydowa. Opowiada że wzięli
na ulicy gdy szedł do roboty razem
z tym Żydem. Żydem jest mężczyzna
z ostatniej klasy gimnazjum pol-

5 3 ap

skiego, lat 18 (gimnazjum to
za czasów bolszewickich mieściło się
na Dominikańskiej, naprzeciwko
Magistratu. Przynosi im
palto jedzenia i inne rzeczy.
Nie wiem co potem z nim było
Była to chrześcijanka, nazwa-
nu m. in., jak zapamiętałem
płaszczyk nowotki.

6 Niemiec na ptaszynkę bułeczki w skrzyni
Niemiec uciągli powieciego. Stało się to gdy Niemiec zabrał
[illegible] na strunie kosmiczności.

4

22/VIII Po silnym wietrze i burzy obło-
kach, piękna pogoda (był to piątek) Ri-
kam N 5491 o godz. 4 p.p. wraca do domu,
gdzieś po drodze w borze odrzuca wa-
lem gryzły, wraca do siebie Kiejstut z
przestrzeżeniem na pokazach wielkich
zbrania. Jedzie skoszenia, już nie-
kogo się nie krępuje. Jedzie z towarzy-
szem [illegible] Lubowa.

23/VIII – sobota, ciemna chmura pogoda.
Godz. 8,30 rano od strony Wizna jedzie
Rikam N 5491 czyżby? Z nocy tam
razem stacja kilkun niemiec
kilkunastu cywilów i zdaje się 12 kilkuset
rzołnierzy niemieckich. Nasze strzeże
drogę z Białegostoku do lasu. Wszystko
stoje jakiś głosu i przerażające
[illegible] kosze zgromadzone. Po chwili
salwa, następnie kilka strzałów

7 4 ap

pojedynczych i wszystko ucichło. Godz.
9,30 gromadzimy się Rikam
(bez kilku) w kierunku Kilina.

Z kawaleriem był wypadek
zdaje się że 16/VIII, był on już przyde-
lony do czwartej ~~dwie~~ kolejnej
dziewątki, wtedy był rozstrzela-
ny.

11/VIII samochód ciężarowy N V-370
z dwoma litewskimi „damami"
i. Zwyczajnie jakiegoś „pana" po-
jechały tu wyjechały by przy-
wieźć się rozstrzelaniem. Po czas
[illegible] wracały, nie widziałem
na twarzy smutku.

W lipcu był wypadek gdy obło zmy-
cenia przy Dzikoś na polu pod Nowo-
siółkami zainspirowano dla nich
gimnastyki.

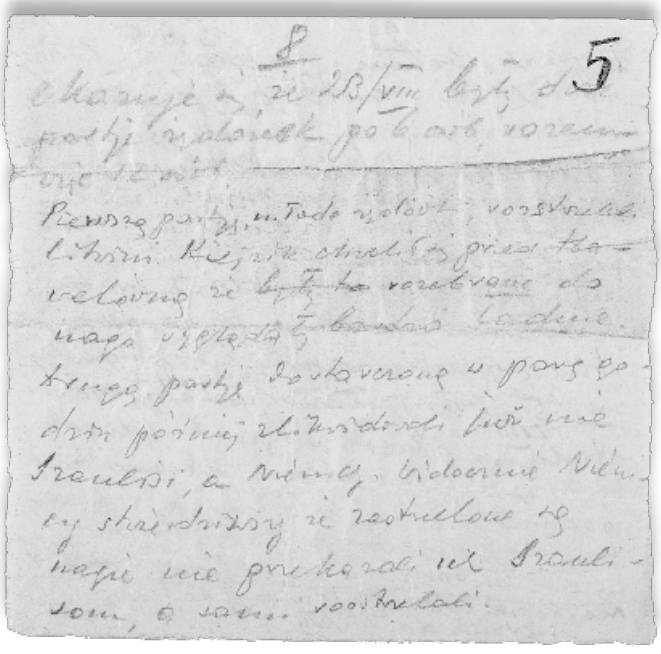

8 5

Chcemy się, że 23/VIII były dwie partje żydowek po 6 osób razem
[illegible]
Pierwszą partję m. Tede żydów rozstrzelano
Litwini. Księża chcieli przez tra-
welowy że były to rozstrzelane do
nagą wyjechały bandami Ladune.
Drugą partję dostarczono w parę go-
dzin później zlitwinowali już nie
Izraelsi, a Niemcy. Widocznie Nie-
cy stwierdziwszy że zastrzelone są
nagie nie przekonali się Izraeli-
sam, a sami rozstrzelali.

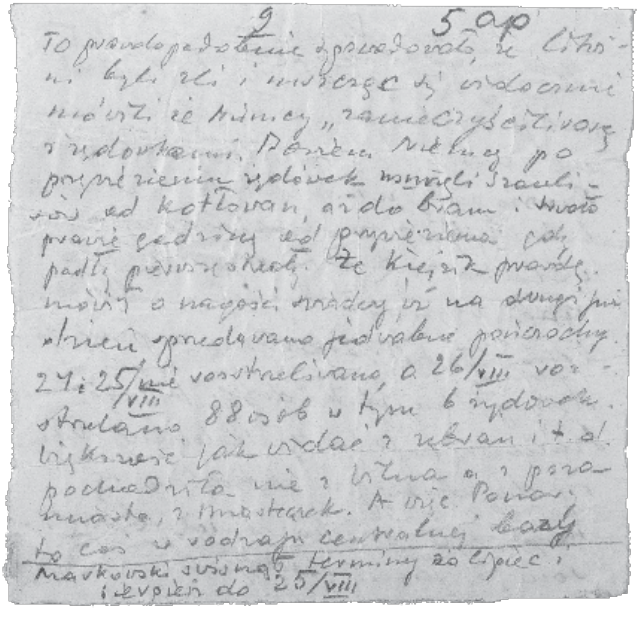

9 5 ap

To prawdopodobnie sprawdzało, że Litwini byli źli i mówiąc się widocznie mówili że Niemcy „zanieczyszczeni" żydowkami. Potem Niemcy po przyniesieniu żydówek mówili Izraelisom ed kotłowań, aż do bram i tyle prawie jednemu ed przyniesienia cała padli przerażeni. Że Księża prawdę mówią o nagości widzieli się na drugim placu sprzedawano jedwabne pończochy. 24 i 25/VIII nie rozstrzelywano, a 26/VIII rozstrzelano 88 osób w tym 6 żydówek. Litwinowie jak widać z wsi i t. d. pochodzili nie z miasta, z przedmieścia, z miasteczek. A więc Poniewieże to coś w odnośnej centralnej bazy Markowski sugeruje terminy za lipiec i sierpień do 25/VIII

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1941 m.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

Vienas vilkėdamas tik apatiniais pabėgo iki pat Degsnių. Jį pavijo ir nušovė. Vaikai ganė karves, o jis bėgo jų pusėn, tai jie išlakstė į visas puses. Kelis metrus, į rugius, kurie jau buvo aukštoki, paūgėję.

Paprastai šaudė po dešimt žmonių, akis užrišdavo tik to pageidaujantiesiems. Kita grupė matė anksčiau nužudytuosius, kuriuos ne visus užkasa. Ne! Eina per lavonus būsimi (kandidatai) – lavonai.

Paaiškėjo, kad VIII.22 vienas žydas smogė vokiečiui buteliu „ploščiadkoje“[10] į smilkinį, vokietis krito ir jį išvežė. Tai atsitiko tada, kai vokietis iš pasmerktojo mirčiai atėmė brangenybes.

Nuo VIII.22 vokiečiai paima brangenybes, o lietuviams palieka drabužius ir t. t.

VIII.22

Po praūžusio stipraus vėjo ir gausių debesų vėl nusistovėjo gražus oras (tai buvo penktadienis). Arbonas[11] Nr. 5401 4 val. po pietų grįžta į Vilnių; maždaug po valandos šalia namo, kur aš ravėjau grikius, praėjo **Keizikas**. Jis ėjo namo, iš po surištos paklodės, nešamos ant jo nugaros, buvo matyti drabužiai. Ėjo ramiai, jau nieko nesigėdydamas. Kartu su juo ėjo kažkoks lietuvis.

VIII.22, 11.30 val. priešpiet

Vėjuota, tvarkau su žmona grikius. Staiga matome, kaip Keizikas bėga keliu Gardino plento link. Sakau žmonai, kad tikriausiai vėl varo žydus, nes Keizikas skuba „darban“ (apsivilkęs kažkokiu nauju kostiumu). Aš paskui jį, matau – plentu veda per 100 žmonių, tarp jų – 7 žydes, viena jų gana graži, labai jauna. Po 20 minučių nuaidėjo salvės. Prie būdelės stoviniuoja kažkokia moteris, paaiškėja, kad tai lentpjūvės savininko Šapiro tarnaitė. Ji pasakoja, kad vakar gatvėje suėmė ryte einantį į darbą Šapiro sūnų Siomą Šapiro, 18 metų lenkų gimnazijos baigiamosios klasės mokinį (ši gimnazija bolševikų laikais buvo įsikūrusi Dominikonų gatvėje, priešais magistratą). Ji

[10] Aikštelė (rus.).

[11] Autobusas, kurį vadino Šveicarijos miesto, kuriame jis buvo pagamintas, pavadinimu.

atnešė jam paltą, maisto ir kitų daiktų. Nežinau, kas vėliau jai nutiko. Ji buvo krikščionė, dar ji, be kita ko, jam atnešė, kaip mačiau, moksleivišką lietpaltį.

Paaiškėjo, kad VIII.23 buvo dvi žydžių grupės po 6 moteris, taigi iš viso 12 asmenų.

Pirmąją jaunų žydžių grupę sušaudė lietuviai. Keizikas gyrėsi Havelaitei[12], kad jos, nurengtos nuogai, atrodė labai gražiai.

Antrąją grupę, atgabentą po kelių valandų, sunaikino jau ne šauliai, o vokiečiai.

Matyt, vokiečiai, įsitikinę, kad nušautos merginos nuogos, neperdavė antrosios grupės šauliams, o patys jas sušaudė.

Kaip tik dėl to lietuviai tikriausiai buvo pikti ir iš keršto, matyt, sakė, kad vokiečiai „rasę užteršė su žydėmis“, nes vokiečiai, atvežę žydes, pašalino šaulius nuo iškasų iki pat vartų: viskas truko beveik valandą nuo atvežimo iki pirmųjų šūvių.

Kad Keizikas nemelavo apie nuogumą, įrodo ir tai, kad jau kitą dieną siūlė pirkti šilkines kojines.

VIII.23, šeštadienis

Puikus šiltas oras. 8.30 val. ryto iš Vilniaus atvyksta arbonas Nr. 5491. Ar iš tikrųjų? Šį kartą autobuse kartu su keliais vokiečiais sėdi dar keli civiliai ir berods 12 moterų, jaunų žydžių. Autobusas pasuka į strateginį kelią, o vėliau – į mišką.

Netrukus išgirstu verksmą ir siaubingas traukulių krečiamas dejones. Po kiek laiko pasigirsta salvė, vėliau – keli pavieniai šūviai, ir viskas nurimsta. 9.30 val. Gardino plentu nuvažiuoja arbonas (jau be moterų) Vilniaus link.

Dėl karaimo, atrodo, įvyko klaida, kai jis VIII.16 jau buvo paskirtas į ketvirtą dešimtuką, planuojamą sušaudyti.

VIII.24 ir 25

Nešaudė.

[12] Hawelówna.

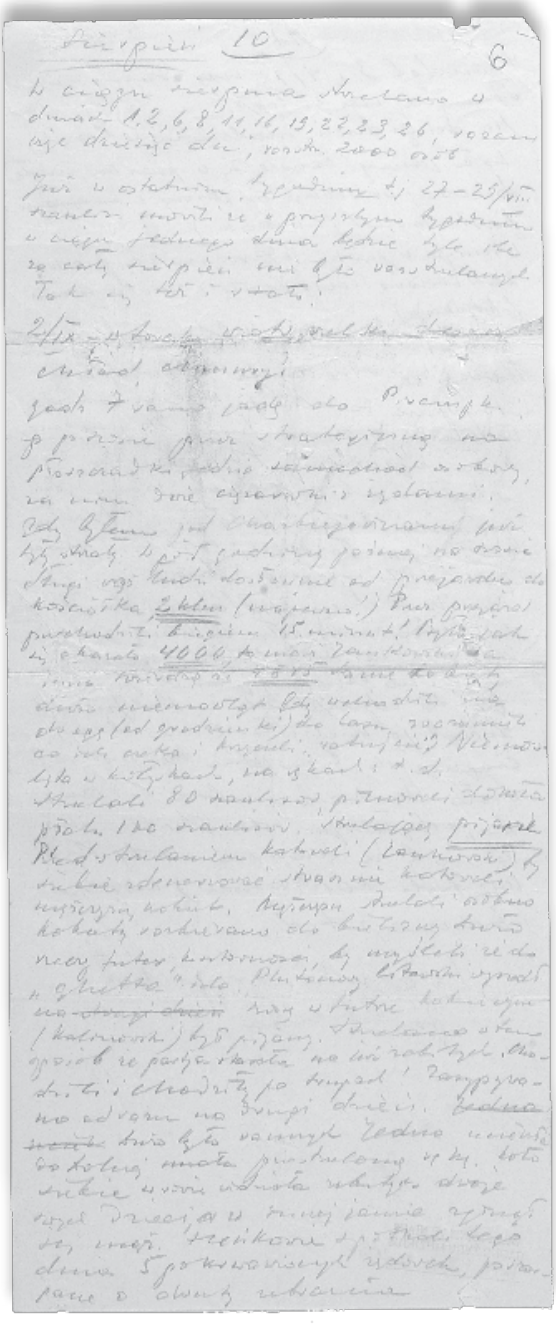

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1941 m.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

11 Gap

Handel 3 i 4/IX na domowe
ubranie na całego!
Na drugi dzień maloriome w kone
koło jamy kawiec ój u pustu małe
dziecko, umarło do jamy! ~~[illegible]~~
Zastrzelono (Jan Kosk.)
W drugim wypadku odesłano od pierwszy
karmione niemowlę i zastrzelono
(Kopatoja)
Rozpęd, zostałem ~~[illegible]~~ jako
kara za ubranie o godzinę
3/IX wysłano do roboty niemieckie
w kolonii, ~~[illegible]~~ Na miejsce
było wyłączenie Hintza że za
katy o ub. niedziele wrócił wyni
pomierzli kary. Ubranie trwało
cały dzień. Po pracy zmarłem model
pracy. Pzi na drugi dzień
Na drugi dzień 3/IX (środa) do Jan-
kowskich zaraz rano do biura
[illegible] zamówić biuro – zamówić
[illegible] na [illegible] wysłał on Żyda?
Tak to odpowiedziała że tak Żyda!
zaczął się niemożliwie krzyczeć;
ciągnąc do biura, gdzie był zastrzelony
biuro kontrolności robotni biuro
ko „odstawiam" do Ghetta mó-
wiono, że możecie i wtedy kol.
[illegible] kontrolności, cięgle
ubrania i t. d.

Listowki przyjechały
po ubraniu

VIII.26

Sušaudyti 88 žmonės, tarp jų – 6 žydės. Dauguma, kaip matyti iš drabužių ir kitų daiktų, buvo ne iš Vilniaus, ne iš miesto, o iš miestelių. Taigi Paneriai buvo lyg centrinė bazė.

Markovskis[13] nugvelbė liepos ir rugpjūčio iki 25 d. terminus[14].

Rugsėjis

IX.2, antradienis

Vėjuota. Smarkus lietus, šalta, debesuota.

7 valanda ryto – važiuoju į Pirčiupį. Plentu per strateginį kelią į „ploščiadkas“ važiuoja automobilis, o už jo – du sunkvežimiai su žydais. Kai buvau jau prie Kazbiejų, nuaidėjo šūviai. Po pusvalandžio kelyje pasirodo ilga žmonių vora – tiesiog nuo pat pervažos iki bažnytėlės – apie 2 km (tikrai)! Per pervažą bėgte bėgo 15 minučių! Buvo, kaip vėliau paaiškėjo, anot Jankovskio[15], 4 000 žmonių, kiti gi tvirtina, kad 4 875 žmonės: vien moterys, daug kūdikių. Kai pasuko į kelią (iš Gardino plento), vedantį į mišką, suprato, kas jų laukia, ir klykė: „Gelbėkit!“ Kūdikėliai lopšiuose, ant rankų ir t. t.

Šaudė 80 šaulių; aplink tvorą saugojo 100 šaulių. Šaudė girti.

Prieš sušaudymą kankino (Jankovskis), kad susierzintų. Siaubingai kankino vyrus, moteris. Vyrus šaudė atskirai; moteris nurengė iki apatinių. Žmonės turėjo daug daiktų, kailinių, papuošalų, nes manė, kad keliauja į getą.

Lietuvių būrio vadas (Kalinovskis[16]) išėjo į plentą vilkėdamas moteriškus kailinius, buvo girtas. Šaudė taip, kad kita grupė turėjo atsistoti ant jau nužudytųjų. Vaikščiojo ir vaikščiojo per lavonus! Užkasė iškart kitą dieną. Buvo daug sužeistųjų. Viena pabėgo į Žemąją. Jai buvo peršauta ranka. Duobėje greta matė du savo nužudytus vaikus, o kitoje duobėje žuvo jos vyras.

[13] Markowski.

[14] Kalendoriaus-užrašų knygelės lapelius.

[15] Jankowski.

[16] Kalinowski.

Henekai[17] tą dieną sutiko 5 kruvinas žydes, apsirengusias drabužiais, suplėšytais spygliuota viela.

IX.3 ir 4 vyko aktyvi prekyba moteriškais drabužiais! Antrą dieną miške, netoli duobės, rado smėlyje žaidžiantį mažą vaiką, įmetė duobėn ir nušovė (Jankovskis).

Kitas atvejis – žindomą kūdikį atplėšė nuo krūties ir nušovė (Kryvkova[18]).

Šie žmonės buvo sušaudyti, baudžiant už tariamus šūvius į vokiečių karius Vilniuje sekmadienį, rugpjūčio 31 dieną. Mieste buvo paviešintas Hingsto[19] skelbimas, kad už šūvius praėjusį sekmadienį nubausti nusikaltę žydai. Šaudymas truko visą dieną, paskui šauliai vėl gėrė. Jie gėrė ir kitą dieną.

Kitą dieną, IX.3 (trečiadienį), pas Jankovskius užėjo kažkokia žydė, keliaujanti iš Vilniaus; ją pastebėjo lietuvis šaulys. Jis atskubėjo į priebutį, klausdamas, ar ji Juda[20]? Ji atsakė, kad *Juda*!, tuomet jis ją pradėjo negailestingai mušti ir nutempė į mišką, kur ir nušovė.

Daug brangenybių pasisavino lietuviai, nes „siunčiamiesiems“ į getą buvo kalbama, kad galima jas pasiimti su savimi, todėl jie nešėsi brangenybes, šiltus drabužius ir t. t. Lietuvės atvyko drabužių.

Atvežta apie 2 tūkst. žydų, tarp jų daug moterų ir vaikų.

IX.8

Sensacija – krata Paneriuose, bute, kuriame gyveno Keizikas; jis areštuotas.

IX.12

Vėl šaudo 2 val. po pietų.

IX.17

Sensacija. Tarp žygiuojančių žydų ėjo Keizikas ir dar vienas valstietis iš Kazbiejų, kuris buvo pagautas už tvoros, kai ėjo drabužių vogti.

[17] Heńkowie.

[18] Krywkowa.

[19] Hingst.

[20] Žydas (vok.).

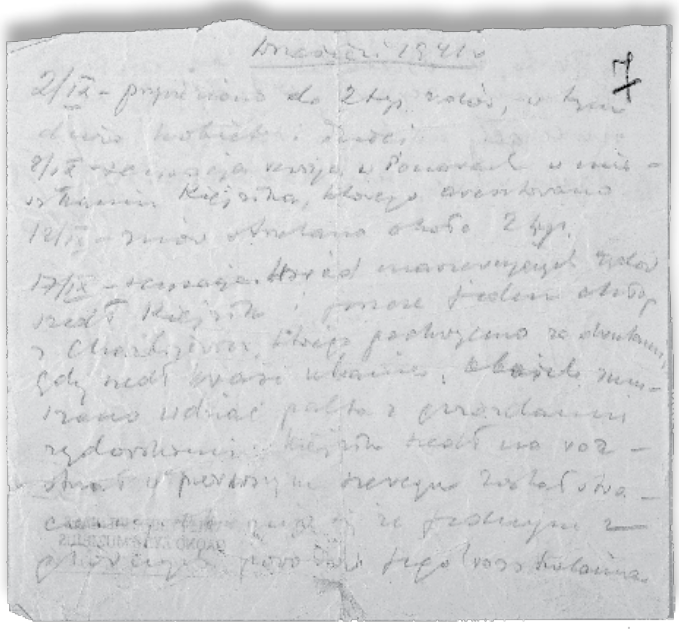

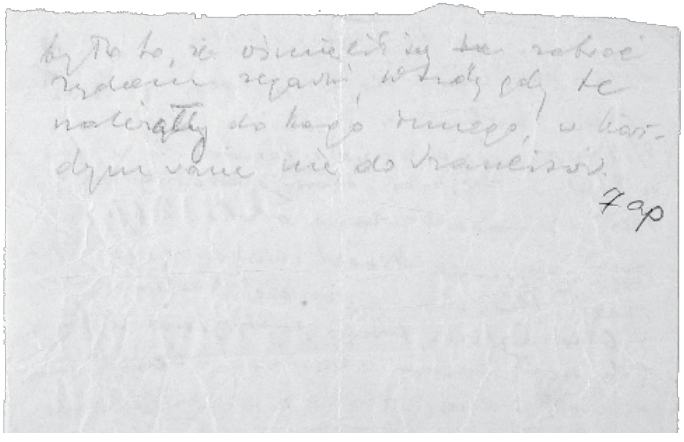

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1941 m.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

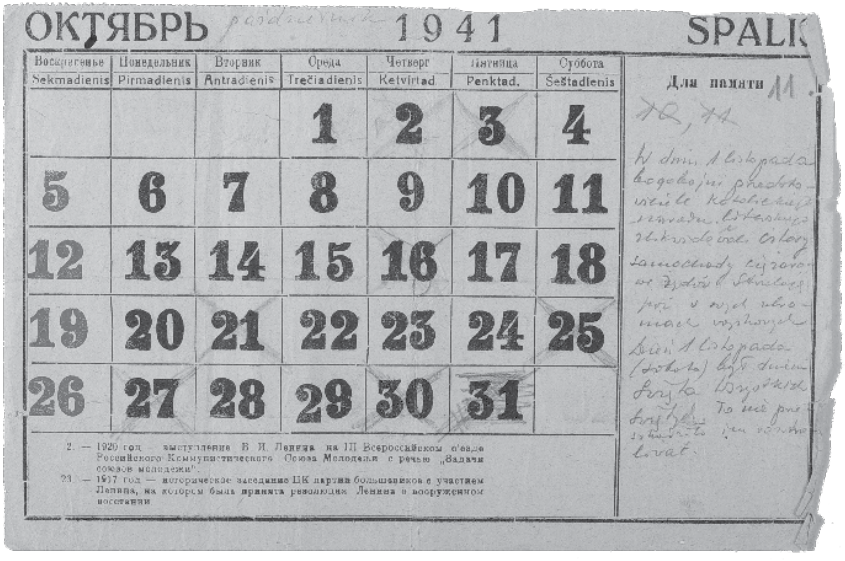

ОКТЯБРЬ 1941 SPALI

Воскресенье Sekmadienis	Понедельник Pirmadienis	Вторник Antradienis	Среда Trečiadienis	Четверг Ketvirtad.	Пятница Penktad.	Суббота Šeštadienis
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

2. — 1920 год — выступление В. И. Ленина на III Всероссийском съезде Российского Коммунистического Союза Молодежи с речью „Задачи союза молодежи".
23. — 1917 год — историческое заседание ЦК партии большевиков с участием Ленина, на котором был принят революция Ленина о вооруженном восстании

Для памяти

1941 m. spalio mėnesio kalendoriaus lapas,
kuriame pieštuku pažymėtos masinių žudynių dienos.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

Abu jie buvo priversti apsivilkti paltais su prisiūtomis žydų žvaigždėmis. Keizikas ėjo į sušaudymą pirmojoje eilėje. Buvo nužudytas. Pasirodo, viena pagrindinių jo sušaudymo priežasčių buvo ta, kad jis išdrįso pasiimti žydų laikrodžius, o jie priklausė kitiems, bent jau ne šauliams.

Spalis

Šaudė X.2, 3, 16, 21, 25 ir 27.

X.16, ketvirtadienis

Šaltas oras, gana stiprus kaip spalį šaltis (netikėta šalčio banga atėjo pirmadienį, antradienį).

Antradienį pabėgo 4 žydės per Degsnius.

X.25

Daug sužeistųjų. Naktį mėgino pabėgti, šaudė visą naktį.

Pasakojo, kad kai vienas kaimietis atėjo pas lietuvius nešinas namine ir prašė žydų skudurų, tai už degtinę gavo visą maišą skudurų; maišas buvo itin sunkus. Lietuviai, paduodami jam maišą, liepė greitai dingti. Gretimame miške smalsus kaimietis atrišo maišą ir ėmėsi žiūrinėti daiktus. Po daiktais rado nužudytą žydelį. Jis paslėpė jį po samanomis. Kelininkai, pastebėję, kad kaimietis kažką slepia po samanomis, kai šis pasišalino, atėjo, atvertė samanas ir rado žydelį.

X.25, siaubingas šeštadienis

Apie 8.20 val. ryto ant plento, šalia koplyčios, pasirodė ilga pasmerktųjų eisena. Kai ji priartėjo prie pervažos, pamačiau, kad tai buvo vien moterys – ir pagyvenusios, ir jaunos, o kartu ir vaikeliai vežimėliuose. Vaikai gulėjo prispaudę rankutes prie krūtinių, kai kurie jų ramiai miegojo. Puikus oras, saulėta. Tuo metu miške jau viena po kitos aidėjo šūvių salvės. Šaudė ir moteris, ir vaikus, kurie nuo 7 val. ryto buvo vežami dviem sunkvežimiais (Nr. 4003 ir 4005) iš Lukiškių. Įdomu, kad šioms mašinoms grįžtant iš miško, jose sėdintys lietuvių

kariai jau dalijosi daiktus. Ir kaip jie spėjo! Prie geležinkelio būdelės stovėjo Jankovskis, Vysockis[21] ir kiti. Šligelmilchui[22] neišlaikė nervai, ir jis pabėgo.

Kai pirmoji eisenos eilė priartėjo prie pervažos, buvo lygiai 8.52 val., o kai praėjo paskutinė eilė, buvo 9.17 val.! Voros ėjo gana lėtai, veiduose matėsi siaubingas nuovargis. O salvės tuo metu aidėjo be perstojo. Pasmerktosios pradėjo jaudintis. Viena jų kreipėsi į stovintį šalia būdelės Vysockį: „Kokia čia vietovė?“ Anas, nepaisydamas, kad už kalbėjimąsi su pasmerktaisiais grėsė mirtis (galėjo sušaudyti, nes jau buvo toks atvejis, kai suėmė žmogų, kuris, vienos moters paklaustas X.16, atsakė, kad tai – Paneriai), susijaudinusiu balsu atsakė skiemenuodamas: Pa-ne-riai. Eilėse pasigirdo verksmas. Žydės ėmė trauktis atatupstos. Tada karininkų įsakymu (jų buvo 12, priekyje – 6 su kapitonu), kareiviai pradėjo mušti jas buožėmis. Viena žydė sako kareiviui:

– Aš jums atidaviau visus pinigus, jūs pažadėjote paleisti ir mane, ir vaiką, o dabar vedate mane mirti!

Kareivis juokiasi.

Kita jauna 19–20 metų žydė inteligentė, apsirengusi pilku paltu su juoda kailio apykakle, vedina trejų ketverių metų berniuku mėlynu paltuku, puola ant žemės (nepaisydama purvo), bučiuoja karininko kojas ir maldauja palikti gyvą, apkabina purvinus batus ir maldauja; tasai, norėdamas ištraukti koją, spiria bato galu į žandikaulį, taip ištraukia koją iš jos glėbio, bet nubrozdina skruosto odą, kraujas susimaišo su purvu. Žydė guli ir mėšlungiškai maldauja, kitas kareivis smogia jai buože, ji griebia buožę ir... bučiuoja, klūpėdama kelyje prie įėjimo į skerdyklą. Tuomet kareivis griebia verkiantį berniuką, išsupa jį ir numeta už tvoros kaip malką, o ten vėl pakelia buožę, norėdamas mušti vaiką. Žydė metasi į priekį, bėga už spygliuotos tvoros. Kad apsaugotų vaiką. O jiems tik to ir reikėjo. Šūviai vis dar aidi. Jie truko iki 5 val. po pietų.

Žydės ėjo vorele per lavonus, taip pat X.27 ėjo ir žydai.

[21] Wysocki.

[22] Szligielmilch.

Pastaba X.25. Viena žydė, išgirdusi šūvius, bando pabėgti; ją pagauna ir, karininkui įsakius, kankina ant plento.

Karininkai irgi muša ir šaiposi. Dabar vokiečiai skudurus vežimais vežioja į Vilnių.

X.27, pirmadienis

Atvarė apie 1000 vien moterų ir abiejų lyčių vaikų. Kadangi buvo nepaprastai šalta, vaikams leido nuvilkti tik paltus, paliko juos su drabužiais ir batais laukti mirties.

Per pervažą ėjo beveik vien tik vyrai (tarp jų – apie 15 sovietų kareivių), eisenos gale – keliolika moterų. Krito šlapdriba. Viena moteris su keliolikos metų vaikinu ir dar vienas žydelis bandė pabėgti; žydelį nušovė. Moteris su vaikinu pabėgo per Panerius Juodosios Versmės[23] kryptimi.

Pastaba. Dabar jau šaudo šauliai civiliais drabužiais ir karinis eskortas. Ir toliau kankina.

X.30

Oras gražus, saulėtas. 9 val. ryto atvažiuoja 4 sunkvežimiai su lietuvių kareiviais ir karininkais. Netrukus dar – 4 automobiliai, pilni pagyvenusių moterų ir vaikų. Nuaidi šūviai. 10 val. prie koplytėlės pasirodo ilga eisena. Kai ji įžengė į Gardino plentą, keli žmonės bandė pabėgti, vėl šūviai. Ar pabėgo – nežinau. Pervažos priekyje – moterys, gale – vyrai. Moterys mažai saugomos, vyrus supa tankus kareivių tinklas. Šaudė salvėmis iš kulkosvaidžio; trijose vietose vyko egzekucija (aidėjo šūviai). Vakare, apie 7.30 val., miške pradėta audringai šaudyti. Tokie šaudymai per pastarąsias savaites pasikartoja dažnai. Dabar paaiškėjo, kad tai sunkiai sužeisti žmonės bėga slėpdamiesi po nakties priedanga. Kai kuriems pasiseka, jei tik turi pakankamai jėgų; sunkiai sužeisti, neturintys jėgų greit pabėgti, gaudomi. Dabar 9 val. vakaro, o šūviai girdėti keliose skirtingose vietose. Aiškiai girdėti, kad šūviai miške sparčiai artėja, matyt, kažkas bėga šaudydamas. Vejasi.

[23] Czarna Krynica (lenk.) – nepavyko nustatyti, ar tikrai toks dabartinis nurodytos vietovės pavadinimas.

Įžengusi pro vartus kažkokia žydė suprato, kur eina; ragina savo vaikus (kelerių metų berniuką) bėgti. Berniukas pasinaudoja tinkamu momentu ir pabėga. Tai pastebi lietuvių karininkas. Jis šaukia, kad tas sustotų, šaudo, vaikas sustoja, karininkas pribėga ir keliais šūviais (serija) nužudo. Vaikas parkrenta. Motina šoka prie jo, bet kareivis duria ją durtuvu. Ji pargriūva. Paliepti kiti žydai ją nužudo ir nuneša. Sužeistą ar nužudytą – nežinau.

Lapkritis

XI.1

Šaudė žydus ir žydes su vaikais.

XI.6

Automobiliais atvežė žydus ir žydes.

XI.17

Atvažiavo 4 sunkvežimiai vien su vyrais. Vėliau organizuota medžioklė. Pasmerktieji išsibėgioja po mišką, o tada juos medžioja. Tai patvirtino pavieniai šūviai, aidėję įvairiose miško vietose. „Medžioklė“ truko apie 2 valandas, vėliau nutilo.

XI.17

[Surengta žydų] medžioklė, [jie] išsibėgiojo.

XI.17, XI.19

[Atvežė] automobiliais.

XI.19

Atvežė per 200 moterų ir vaikų. Buvo šalta, pūtė žvarbus vėjas. Jiems pritrūko „patronų“[24], atėjo į būdelę pasišildyti. Ir kad negadintų „patronų“, iš motinų atiminėjo mažiukus ir naikino juos buožėmis. Rodos, būta atvejų (anksčiau), kad nesivarginta šaudyti kiekvieną „kalės vaiką“, o gyvą metama duobėn.

[24] Šaudmenų (rus.).

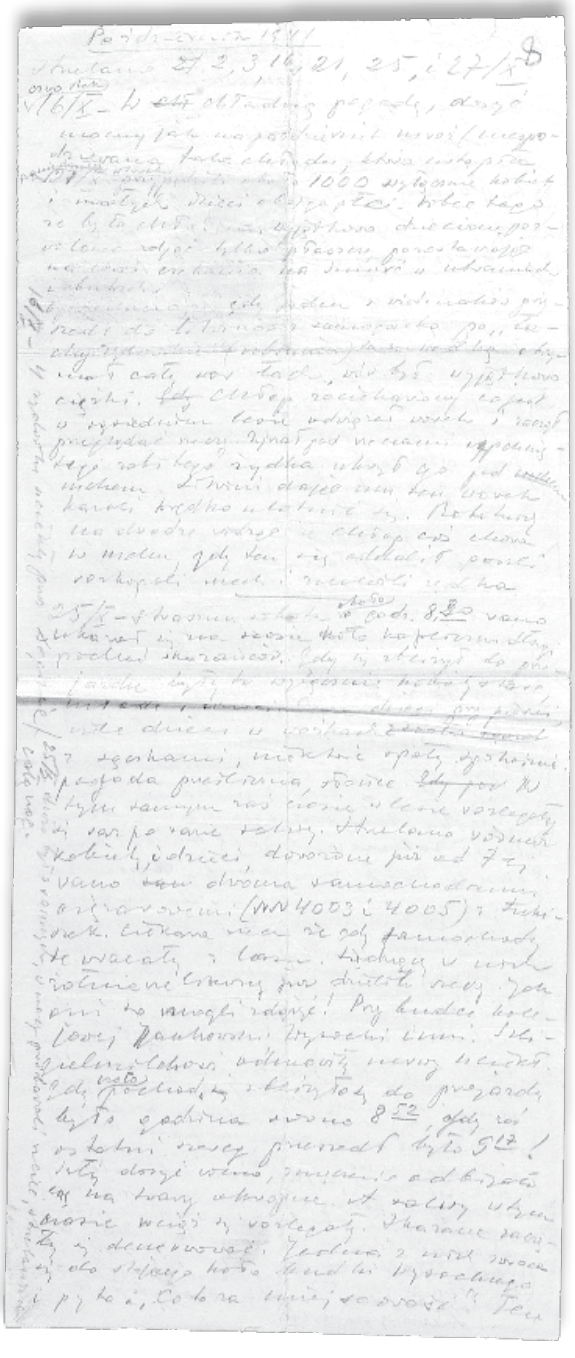

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1941 m.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

8 ap

[illegible] „[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [

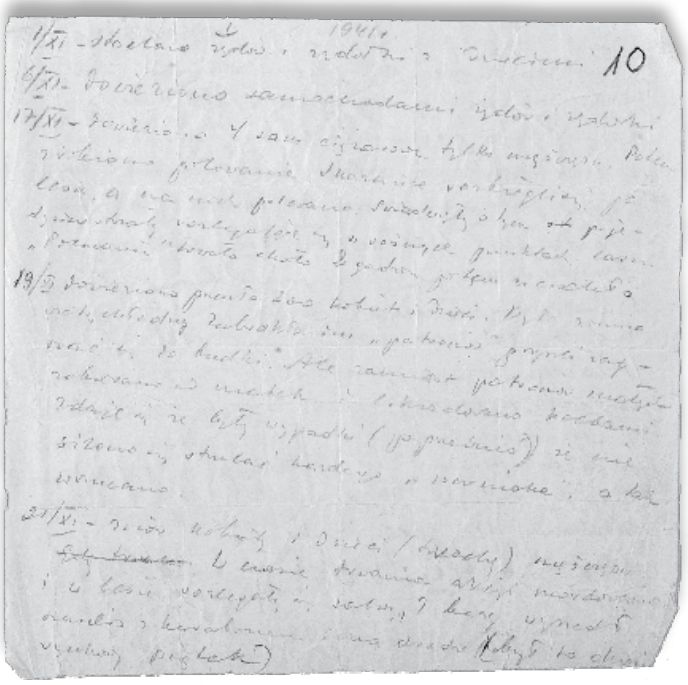

10

1941

1/XI – Skoczono żydów i robotni z Oszmiany

6/XI – Dokończono samoczwartami żydów i robotni

17/XI – Zamówiono 4 sam. ciężarowe tylko na jutro. Polecono wykonać polowanie. Skarania rozbiegli się. Polecono a na nich polowano. Świadkiem o tym był [illegible] i wszystkich rozgałęzili w różne punkty lasu. Poranek wkrótce chciał 2 godzin potem rozpoczęto.

19/XI – Dowiedziono przeto 200 kobiet i dzieci. Był rozkaz pobić wszystkich robotników „gatunkowych” przy rozpoczęciu do budki. Ale zamiast pałkami rozbijano w maski i [illegible] kolbami. Zdarzył się że były wypadki (przypuszczam) że nie zbito i strzelano kolejno w normalne, a tak wmawiano.

21/XI – Dziś robotni i dzieci (dzieci) mięsem [illegible] w lesie dziwnie [illegible] i w lesie rozbiegli się robotni? bez wyjątek [illegible] [illegible] dzień [illegible] (były to dzieci [illegible])

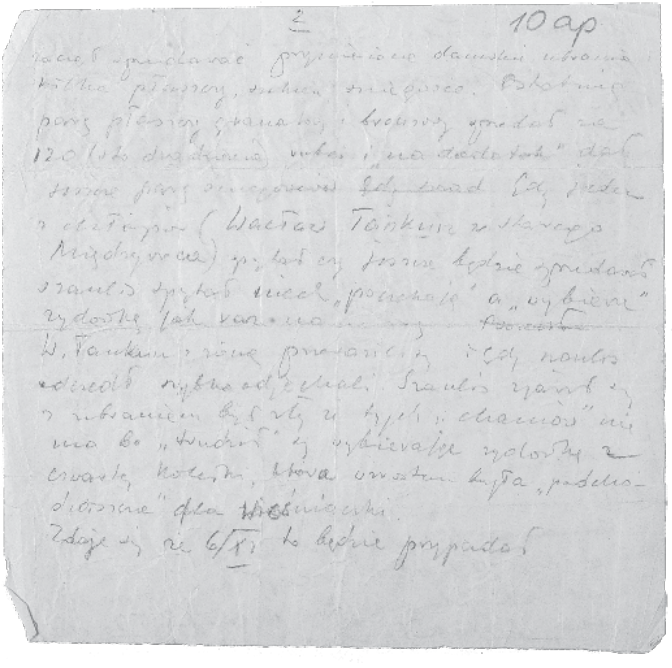

2

10 ap

[illegible] sprzedawać przyjechało dawniej [illegible] [illegible] [illegible]

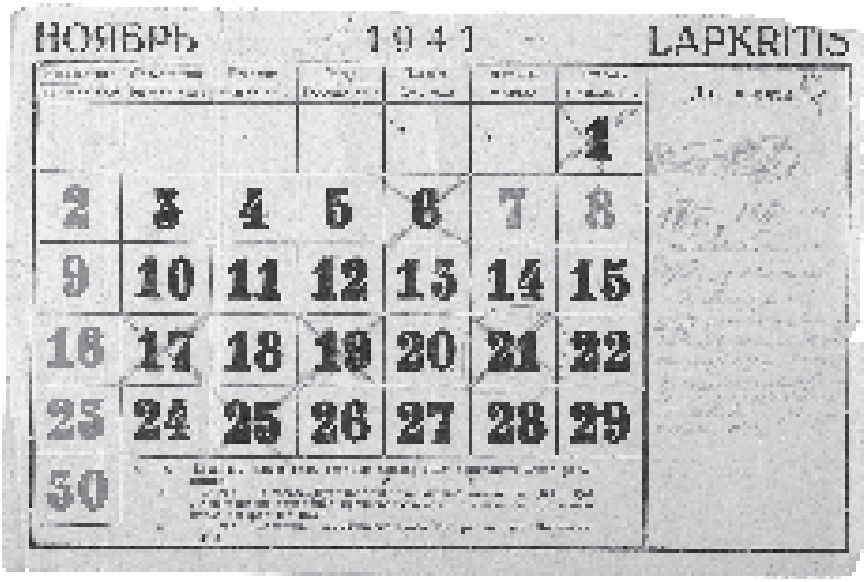
НОЯБРЬ
1941
LAPKRITIS
1
2 3 4 5 6 7 8
9 10 11 12 13 14 15
16 17 18 19 20 21 22
23 24 25 26 27 28 29
30

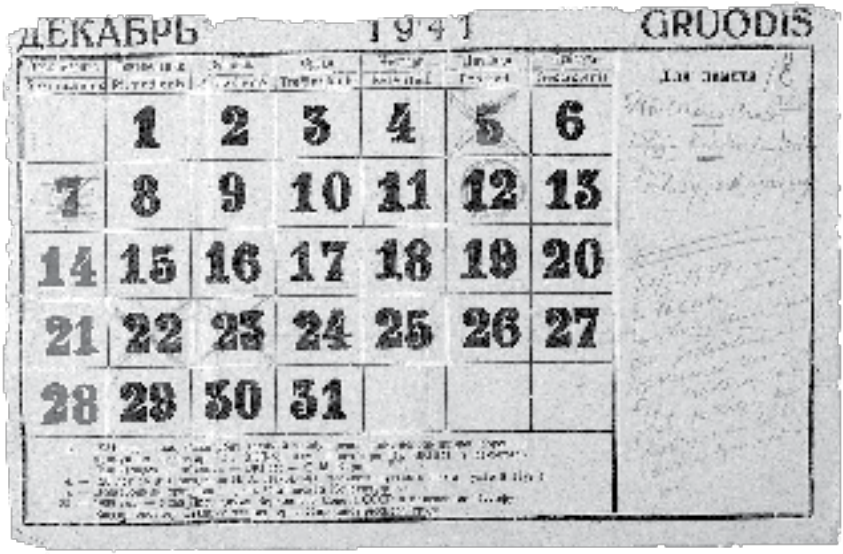
ДЕКАБРЬ
1941
GRUODIS
1 2 3 4 5 6
7 8 9 10 11 12 13
14 15 16 17 18 19 20
21 22 23 24 25 26 27
28 29 30 31

XI.21

Vėl moterys ir vaikai, vyrų (šiek tiek). Per žudynių akciją ir miške skambėjo salvės. Iš bazės išėjo šaulys su karabinu ir kelyje (tai buvo turgaus diena, penktadienis) siūlė pirkti atsineštus moteriškus drabužius: kelis paltus, sukneles, botus. Paskutinius du paltus – mėlyną ir rudą – pardavė už 120 (šimtą dvidešimt) rublių ir pridėjo dar porą botų. Kai vienas iš valstiečių (Vaclavas Tankūnas[25] iš Senojo Tarpupio) paklausė, ar tas dar pardavinės, šaulys atsakė, kad „palauktų", kol jis „pasirinks" žydę kaip tik pagal reikiamą dydį. V. Tankūnas su žmona išsigando ir, kai tik šaulys nuėjo, greit išvažiavo. Šaulys sugrįžo su drabužiais ir pyko, kad nebėra tų „chamų", nes jam teko „vargti", renkantis žydę iš ketvirtos partijos, kad būtų ūgiu „podchodiaščiaja"[26] tai kaimietei.

Regis, XI.6 bus masinių žudynių...

Lapkričio 1 dieną dievobaimingi lietuvių katalikų tautos atstovai likvidavo keturis sunkvežimius žydų. Šaudo jau apsirengę savo kariniais drabužiais. Lapkričio 1 diena (šeštadienis) buvo Visų Šventųjų diena. Tai jiems nesutrukdė šaudyti.

XI.25

Atvežti automobiliais – moterys, vaikai, šiek tiek vyrų. Iš viso 9 automobiliai. Vežant pro vartus, aukos mėgino iššokti. Jas mušė.

Gruodis

XII.5

360 žmonių, daugiausia moterų, vaikų ir nebenaudingų specialistų. Daug siūlų (ričių) [?].

[Atvežta] vien vargšai.

[25] Wacław Tankun.

[26] Tinkama (rus.).

XII.7

Sekmadienį, 6.30 val. vakaro, buvo tamsu. Kelyje sustabdė moterį, nutempė prie vartų – ten riksmai, grumtynės, vėliau šūvis ir tyla. Tuo metu nuo Kazbiejų važiavo kažkoks vežimas, kuris, pasigirdus riksmams ir grumtynėms, pasuko atgal. Kaip vėliau paaiškėjo, jame, be kitų, buvo p. Olševska[27] iš Panerių.

Keturiasdešimt Totorių kaime pagavo besislepiančią žydę su vaiku. Žydę nušovė, o vaiką užmušė buože. Apie tai, be kitų dalykų, kalbėjo prof. medicinos daktaras Henrikas Reubenbaueris[28] iš Lenskio[29] Vokės dvaro.

XII.12

Keizikas sugrįžo, pabalęs, apipešiotas.

[27] Olszewska.

[28] Henryk Reubenbauer.

[29] Łęski.

1942 m.

Vieną balandžio penktadienį buvo sušaudyta Mongirdaitė[30]; man apie tai papasakojo jos brolis.

To žmogaus, kuris nužudė teisininką Sikorskį[31], pravardė senelis (?). Tai lietuviškai reiškia „senolis, tėvukas“, o tikrasis jo vardas ir pavardė Stasys Lenkitaitis[32]. Sikorskis turėjo dvi žaizdas pilvo ir smilkinio srityse, abu šūviai paleisti iš priekio, nes Sikorskis traukėsi, maldaudamas palikti jį gyvą.

Liepa

Kurį laiką sunkiau registruoti šaudymų dienas dėl dviejų priežasčių: 1) lietuviai neatneša drabužių kaimiečiams ant plento, o pristato tiesiai Jankovskiui, nuo pavasario gyvenančiam miške netoli bazės; 2) periodiškai tam tikru laiku duobės užpilamos (storesniu žemės sluoksniu), nes dvokia. Net liepą užpildavo. Dėl to net specialiai atvežama žmonių iš Vilniaus autobusu.

Kartu dažnai atveža ir pasmerktuosius, suguldytus ant sunkvežimio grindų prie lietuvių kojų. Dabar išlindo į paviršių tas faktas, kad 1941–1942 m. lietuviai (policija), nužudę Vilniuje lenką nuovadoje per tardymą, atvežė jį užkasti į Panerius.

VII.2

8.30 val. ryto atvažiavo vienas automobilis, tuo pačiu numeriu kaip ir anksčiau. Paaiškėjo, kad jame 6 žmonės, tarp jų 5 vyrai ir viena labai graži jauna (turbūt keliolikos metų) mergina. Išsibėgiojo po mišką, juos persekiojo ir šaudė serijomis iš revolverių (šį kartą, rodos, šaudė vokiečiai). Marylė matė bėgantįjį. Šaudyta ilgai. Matyt, prireikė ieško-

[30] Mongirdówna.

[31] Sikorski.

[32] Stasys Lenkitajtis.

ti ir gaudyti miške. 10.30 val. ryto jau nustojo šaudyti, ir automobilis išvažiavo. Aukų daiktus įsigijo Rudzinskis už 5 tūkst. rublių, pasiskolintų iš Stefanijos Kvetkovskos[33] (seniūno žmonos), kai įkeitė nužudytųjų daiktus, tarp jų ir moterišką paltą. Rudzinskis (kurį buvau sutikęs) man apie tai papasakojo, parsivedė į savo butą prie pervažos šalia stoties ir parodė tamsiai mėlynos spalvos brangakmenį su aukso spalvos dėme (iš vienos pusės) nuo klijų, kuriais turbūt akmuo buvo prie ko nors pritvirtintas. Rudzinskis, aiškindamas man apie akmens vertę, pasakė, kad jį rado sušaudytosios palto kišenėje. Akmuo buvo paslėptas kišenės kampe ir įsiūtas. Nužudytojo batai iš ševro, mažo dydžio, matyt, būta smulkaus sudėjimo žmogaus, ne su raišteliais, o su gumytėmis, be to, ant liežuvių puikavosi užrašai „rankų darbas“, vadinasi, batai buvo negamykliniai? Kulnai guminiai. Be to, mačiau juodus kailinius, aptrauktus pilku audiniu (kodėl auka buvo apsirengusi kailiniais vasarą?). Laikrodį ir kitus daiktus šauliai pasiliko sau, kaip ir lakuotus panelės batelius. Vėliau visą naktį gėrė savo būdelėje, šaudė saliutus iki 3.00 val. ryto. Rudzinskis sielvartauja, kad negali rasti pinigų ir aukso, paslėptų jo mirusios žmonos. Iš nevilties viską pragėrė, atsisakė buto ir pardavė visus daiktus.

Dėl 1942 m. liepos 15 d.

Į Panerius atėjo du šauliai, atsinešė kailinius ir siūlė pirkti; nuėjo Juodosios Versmės kryptimi. Vis dažniau pastaruoju metu šauliai plėšia tiesiog gatvėje. Vilniuje pasakoja, kad lietuvių kariškiai turi specialius ženklus (Panerių). Netiesa, šaudo turintys įvairius ženklus net ir... kavalerijos! Keizikas tikriausiai vėl bazėje darbuojasi. Mačiau jį rugpjūčio 7 d.; jo veidas išvagotas siaubingų randų?

VII.15, trečiadienis

Šaudė raudonarmiečius, lenkus, atvežtus 4 automobiliais (apie 70 žmonių). Novickis[34] iš Paluknio girdėjo riksmus: „O, Jėzau!“

[33] Stefania Kwiatkowska.

[34] Nowicki.

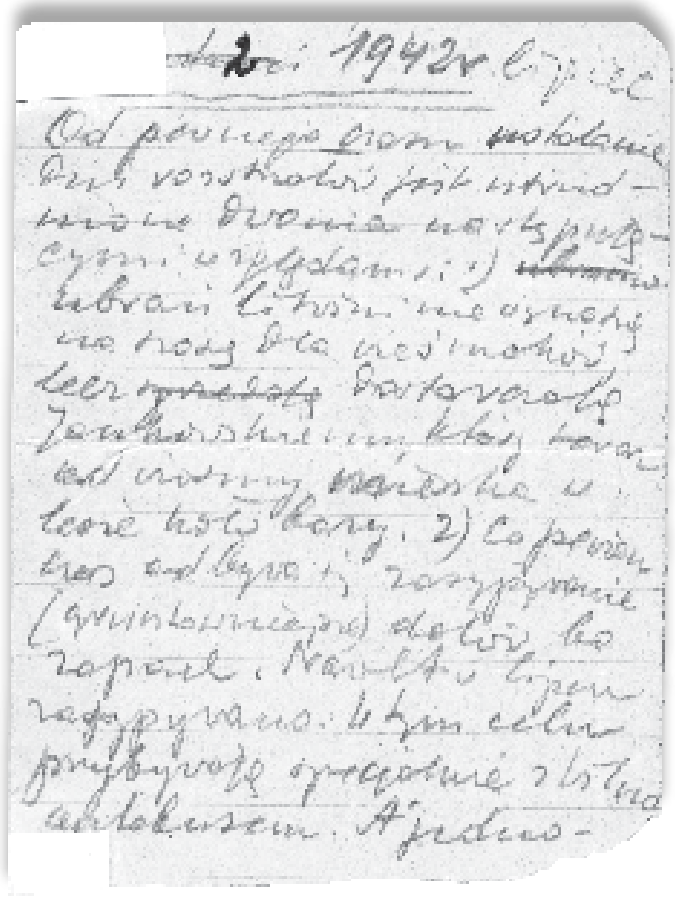

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1942 m.
Iš Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų

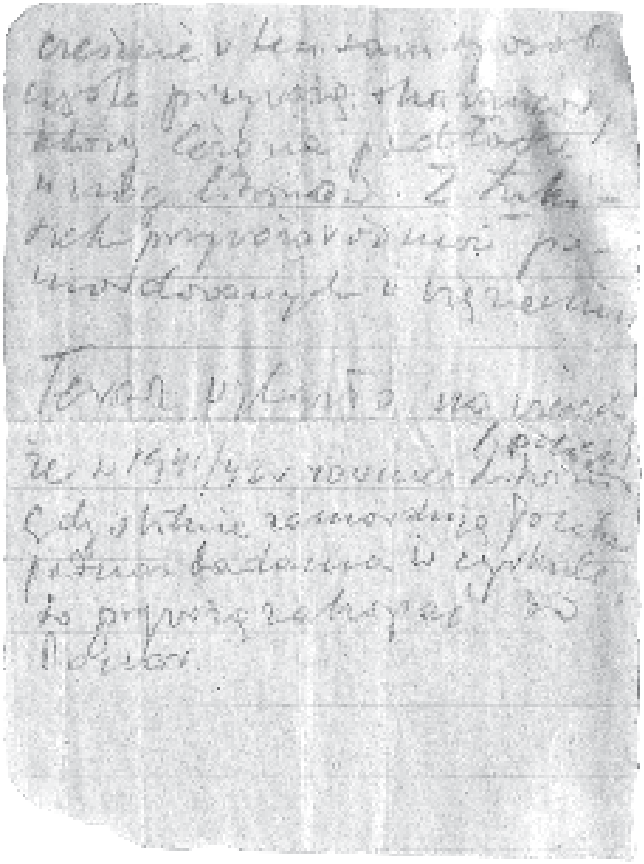

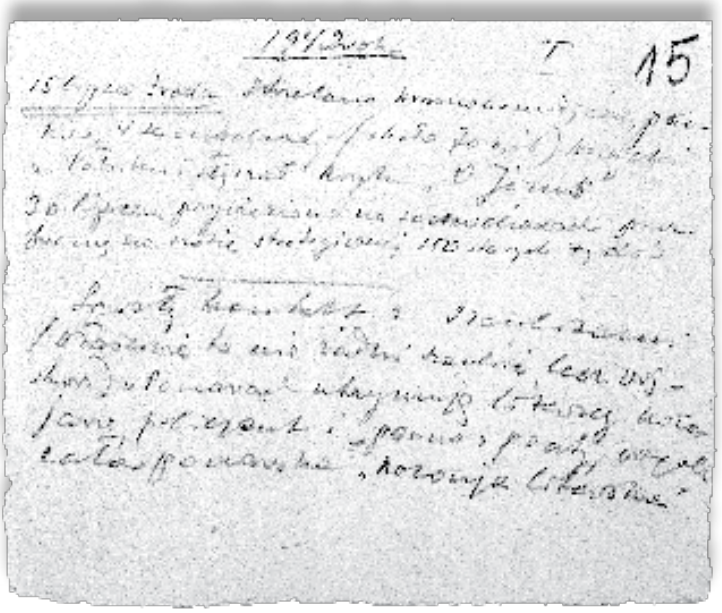

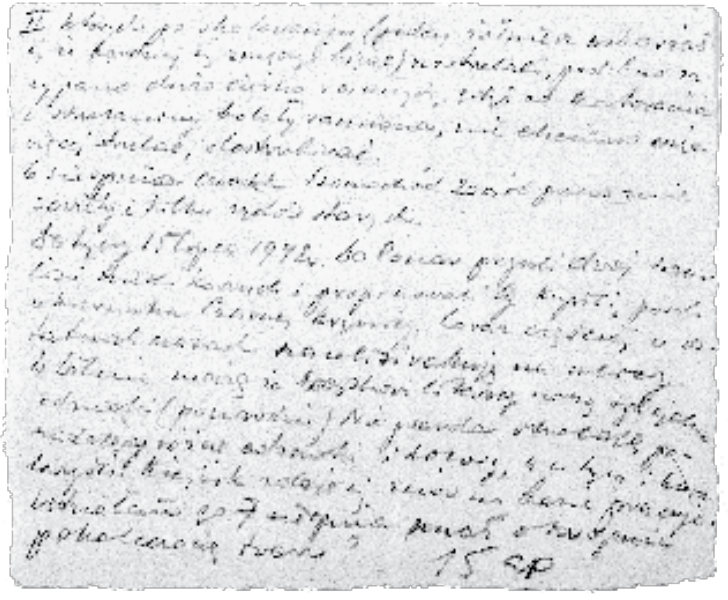

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1942 m.
Iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų

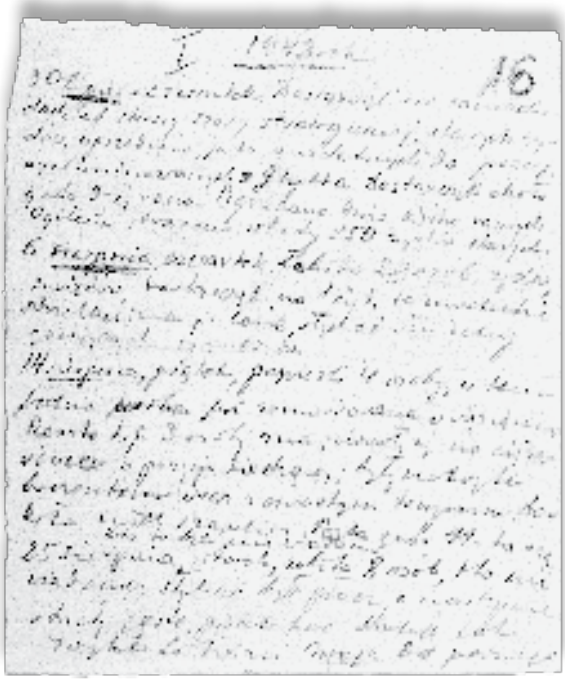

16

6 sierpnia

14 sierpnia

25 sierpnia

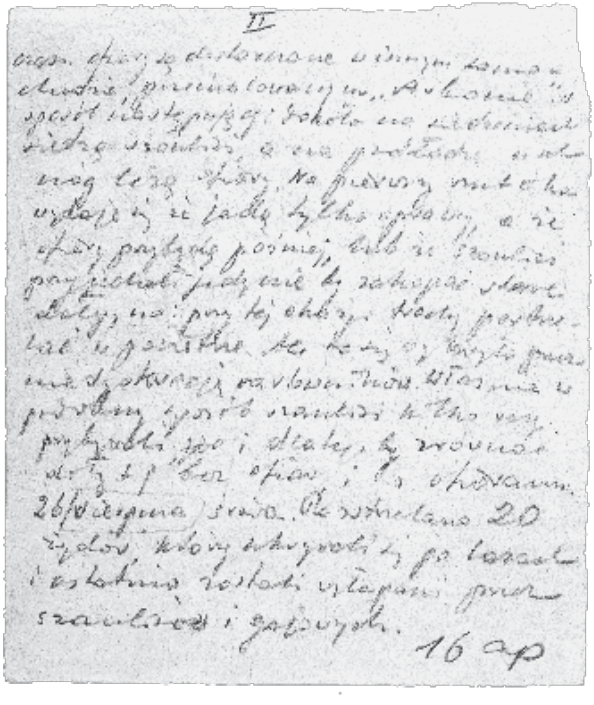

II

26/sierpnia

20

16 ap

VII.30, ketvirtadienis

Sunkvežimiais nuo strateginio kelio atgabeno senyvus žydus, kuriuos pašalino iš geto kaip netinkamus darbui. Atgabeno juos apie 9 val. ryto. Palaidojo daug sunkiai sužeistųjų. Iš viso tada sušaudyta apie 150 senyvų žydų.

Paneriuose glaudžius ryšius su šauliais (iš tikro tai buvo ne šauliai, o kariškiai) palaiko lietuvių geležinkelininkai, policininkai ir panelė iš pašto, apskritai visa Panerių „lietuvių kolonija“! *[Trūksta kelių sakinių],* kuriuos nukankinę (vienas kareivis skundėsi, kad labai pavargo mušdamas), nušovė, galima įtarti, kad užkasta daug sunkiai sužeistųjų, nes nuo kankinimo ir šaudymo petys skaudėjo, todėl nenorėta daugiau šaudyti ir pribaigti.

Rugpjūtis

VIII.6, ketvirtadienis

1 automobilis, 20 žmonių, daugiausia sovietų ir keletas senyvų žydų.

Nužudyta 20 žmonių: žydų, sovietų, juos atgabeno vienu sunkvežimiu. Šaudė miške, girdėti, kaip aukas besivejantys šauliai juokiasi.

VIII.14, penktadienis

Atvežė 4 žmones, tarp jų vieną asmenį, nužudytą jau kalėjime. Kiti, t. y. 3 žmonės, uždengti tentu kartu su ketvirtuoju lavonu, sėdėjo sunkvežimyje. Aplink juos stovėjo šauliai. Buvo 11 val. ryto. Kas šie žmonės, nežinoma.

VIII.25, antradienis

Nužudyti 8 žmonės, kas tokie, nežinoma, buvo girdėti verksmas, o vėliau daug šūvių iš pistoleto. Šaudo, kaip jau įprasta, lietuviai.

Pastaba. Kurį laiką aukos gabenamos kita mašina, perdažytu arbonu, veža štai taip: aplink juos ant sėdynių susėdę šauliai, o prie jų kojų ant grindų guli aukos. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad važiuoja tik budeliai ir kad aukas atveš vėliau arba kad šauliai atvyksta vien senas duobes užkasti, na, gal dar ta pačia proga šiek tiek į orą pašaudyti. Bet tiesą atskleidė ap-

saugininkų atviravimas: panašiai jau buvo – šauliai kelis kartus atvyko ir tam, kad sulygintų duobes, t. y. ir be aukų, ir su aukomis.

VIII.26, trečiadienis

Sušaudė 20 žydų, kurie slėpėsi miškuose ir pastaruoju metu buvo sugaudyti šaulių ir eigulių.

Rugsėjis

IX.10, ketvirtadienis

Saulėtą dieną po pietų, apie 5 (17) valandą, buvau būdelėje. Netikėtai pasirodė lengvasis automobilis uždengtais langais, tai vokiečiai važiuoja į bazę, veža kažkokį vieną asmenį. Liepė lietuviams pasišalinti iš bazės, patys jį sušaudė ir užkasė. Sugrįžę lietuviai atkasė, norėdami pasiimti drabužius ir vėliau parduoti. Neįmanoma buvo sužinoti, kas jis toks – ar žydas, ar krikščionis?

IX.12

Apie 9.25 val. ryto, buvo šilta ir saulėta; atvažiavo automobilis Nr. 51620 su lietuviais. Išlaipinus aukas, jis grįžo į Vilnių. Nelaukia lietuvių, tai patvirtina faktą, kad bus dar viena partija. Per tą laiką aidi šūviai. 10.50 val. vėl grįžta automobilis, vėl šaudo. Vėliau lietuviai grįžta. Tai buvo dengtas tentu sunkvežimis. Manoma, kad sušaudė 25 žmones: bolševikus, lenkus ir žydus.

Spalis

X.7, trečiadienis

8.30 val. sunkvežimis atvyksta nuo strateginio kelio; šūviai. Sunkvežimis grįžta į Vilnių ir po valandos vėl atveža naują pasmerktųjų partiją. Šaudė neva vadinamuosius „partizanus“ iš Vilniaus apskrities, kažkoks vienas buvo iš Molodečno. Kodėl net čia, Paneriuose? Lietuviai nešė daiktus parduoti į Naujakiemį ir Kazbiejus. Pasakota, jog

viename drabužių buvo rastas laiškelis žmonai, kad gelbėtų. Rašė, kad nežino, už ką sėdi.

X.10, šeštadienis

Vienas automobilis (autobusas); lietuviai sėdi ant suolų, o nuteistieji guli ant grindų. Taip bandoma paslėpti, kad ruošiamasi sušaudyti, nes galima pamanyti, kad lietuviai važiuoja tik užkasti senų duobių.

X.13, antradienis

2 automobiliai; atvežė senyvus žydus. Juos sušaudė.

X.20, antradienis

2 automobiliai; atrodo, atvežė 16 senyvų žydžių.

X.31, šeštadienis

2 automobiliai; buvo girdimi riksmai, šaukėsi pagalbos.

Lapkritis

XI.14, šeštadienis

2 automobiliais atvežta lenkų iš Lukiškių kalėjimo. Jie bėgo, lietuviai juos gaudė ir šaudė. Sužeistųjų nepribaigė, kad nereikėtų tempti į užkasimo vietą, patys... nušliaužė...

Gruodis

XII.1

Tą dieną iš moterų, nešančių siuntinius į kalėjimą, tų siuntinių nepriėmė.

XII.2, trečiadienis

Apie 8.30 val. ryto nuo Vilniaus pusės ant plento pasirodė jau matytas sunkvežimis, uždengtas tentu. Šalia vairuotojo sėdėjo iš matymo pažįstamas vokiečių karininkas gestapininkas su akiniais, ištinusiu, bjauriu, išputusiu (paraudusiu) veidu. Į automobilio galą susigrūdo lietuviai, susėdę taip, kad iš išorės nesimatytų automobilyje vežamų nuteistųjų. Automobilis pravažiavo pro geležinkelio būdelę ir pasuko į strateginį kelią, o iš ten – į bazę. Netrukus variklio ūžesys jau pasigirdo bazėje, esančioje netoli kelio, vedančio iš bazės Gardino plento link. Jo tikriausiai būta šalia pirmosios mažosios duobės, nes tik tada įmanoma išgirsti balsus nuo geležinkelio pusės. Po kurio laiko, tiksliau už kelių minučių, garsūs riksmai: „Halt, halt!“[35] Paskui viskas nutilo, o vėliau pasigirdo šūviai.

Netrukus pasirodė kitas automobilis. Vėl keliolika minučių tylos, paskui – šūviai. Iškart po paskutinio šūvio Gardino plente pasirodo bėgantis pasmerktasis. Jis buvo šviesiai pilkomis kelnėmis, be marškinių ir kepurės, bėgo štai taip: bėgimo maršrutas -.- . Pasmerktasis, tik pradėjęs bėgti, buvo sužeistas: peršautas krūtinės srityje; apie tai liudijo kruvina krūtinė ir nugara. Kirtęs plentą ir įbėgęs į mišką kitoje bazės pusėje, jis išbėgo (matyti pagal jo pėdsakus ant sniego) į plentą, kur yra lietuvių postas. Pamatęs lietuvius, bandė trauktis ir susidūrė su 14–15 lietuvių iš bazės ir 2 vokiečiais. Lietuviai pradėjo įnirtingą ugnį! Pasmerktasis krito žemėn. Vienas lietuvis pribėgo ir užsimojęs trenkė buože gulinčiajam per galvą. Paskui jie sustabdė tuščią vežimą, įkėlė lavoną (galva – vientisa smegenų ir kraujo masė) ir nuvežė į bazę.

[35] Stok! (vok.).

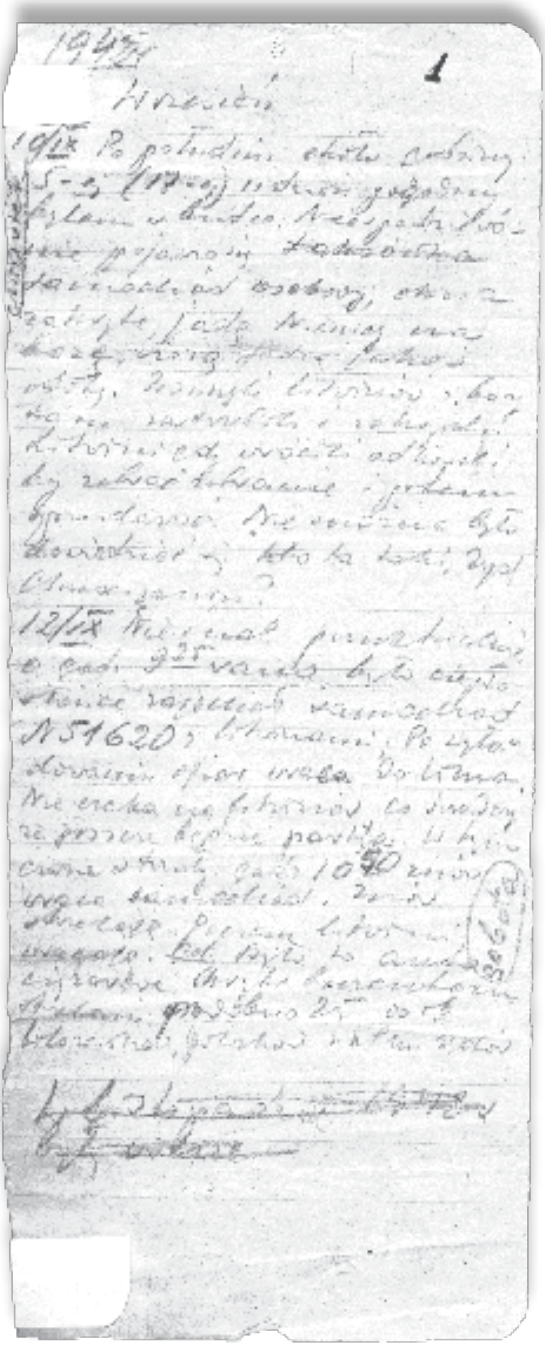

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1942 m.
Iš Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų

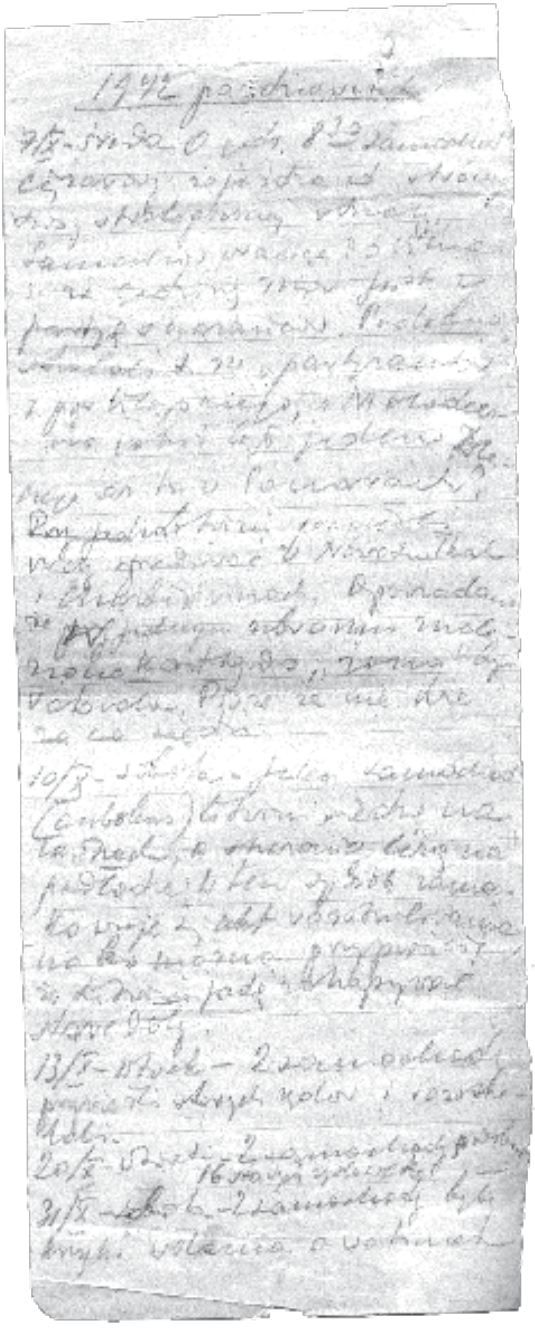

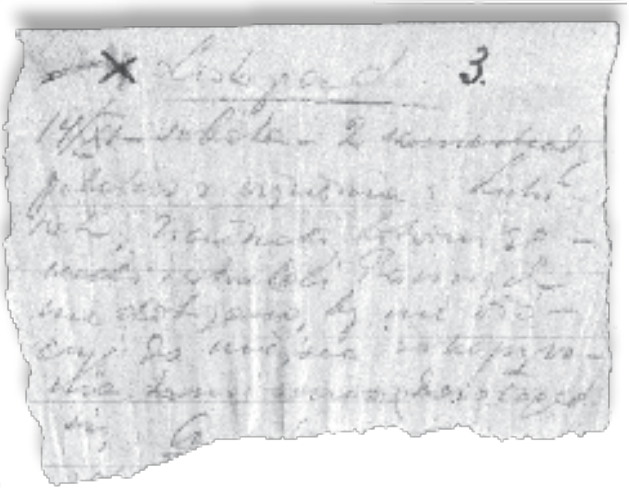

X Dziennik 3.

14/XII – sobota – 2 samochody
[illegible]

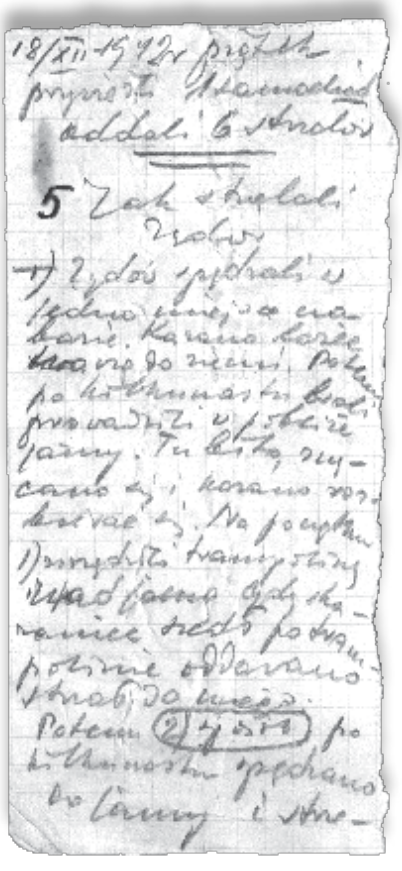

18/XII-1942r przyszli
przynieśli Niemcy
oddali 6 Żydów

5 Jak strzelali
Żydów

1) Żydów sprowadzali w
jedno miejsce na
dole. Kazano kłaść
twarz do ziemi. Potem
po kolei prowadzili w głąb
jamy. Tu kilka razy
cięto się, i kazano roz-
kładać się. Na początku
1) przyszli tramwajem
zwykle jamę obsy-
pywano tzeb po
potrzebie oddawano
strzał do mózgu.
Potem 2) zyski po
kolei szedłem
do jamy i stre-

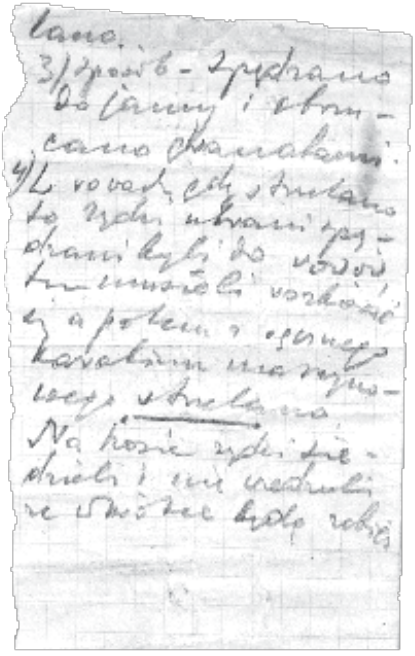

lano.
3) Sposób – sprowadzano
do jamy i strzelano
chwytakami.
4) Lovach, gdy strzelano
to ich ubrali sprowadzili do rowów
i musieli rozkładać
się a potem z czwartego
karabinu na wyrzu-
cony strzelano
Na koniec zdjęli
[illegible]
[illegible]

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1942 m.
Iš Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų

Pasmerktąjį pradėjo vytis maždaug po 5 minučių. Jeigu ne šviežias sniegas, kuriame gerai matėsi pėdsakai, jis tikrai būtų pabėgęs, tačiau pėdsakai išdavė, kur bėgta.

Vyrai, visi surakinti.

Įdomūs faktai, kai kitą dieną, t. y. XII.3, buvau Vilniuje:

XII.3

Kai šios vėl atėjo nešinos siuntiniais (apatiniais), kelioms moterims grąžino paketus. Sakyta, kad XII.2 iš kalėjimo išvežė teisininką Vaclavskį[36] ir kitus.

XII.18

Atvežė 1 automobiliu.

Nuaidėjo 6 šūviai.

Kaip šaudė žydus

Žydus suvarydavo į vieną vietą bazėje. Buvo liepiama atsigulti veidu į žemę. Tada atrinkdavo po keliolika ir vedė arčiau duobės. Čia mušė, tyčiojosi ir liepdavo nusirengti. Iš pradžių padarė trampliną virš duobės. Kai pasmerktasis ėjo tramplinu, į jį buvo šaudoma. Vėliau taikė antrą būdą – po keliolika suvarydavo į duobę ir sušaudydavo.

Trečiasis būdas – suvarydavo į duobę ir mėtė granatas.

Ketvirtasis – šaudoma grioviuose. Apsirengę žydai buvo suvaromi prie griovių; ten privalėjo nusirengti, o vėliau į juos šaudė iš kulkosvaidžio. Žydai sėdėjo ant plento ir nežinojo, kad netrukus bus nužudyti.

[36] Wacławski.

1943 m.
Sausis

I. 28, ketvirtadienis

Trys (3) automobiliai pasirodo strateginiame kelyje. Kalinių išvaizda baisi, jie pavargę, tik ką surinkti iš kalėjimo, tarp jų kelios moterys, taip pat ir kelios žydės.

Šaudė lietuviai, vokiečiai buvo du. Kitą dieną Jankovskis pardavinėjo chrominės odos batus, kietais aulais, didelio dydžio, sakė, kad tai jo batai, tik jam per maži. Abejoju, nes dydžio būta per didelio, be to, nors ir geros būklės, bet visgi pakaltais puspadžiais. Kodėl gi tokiu atveju anksčiau jie nebuvo „per maži"? Tai buvo aukos batai.

Vis sninga, tarsi gamta norėtų atsiimti už tais metais pavėlavusią žiemą. Lietuviai plėšikauja keliuose.

Sniego jau tiek daug, kad ketvirtadienį, vasario 4-ąją, į strateginį kelią atvyko 2 automobiliai, pilni bolševikų su sniego kastuvais. Jie kasė sniegą nuo kelio, esančio tarp strateginio kelio ir bazės. Vis girdžiu apie nuolat sulaikomus asmenis kaime ir besislapstančių „sovietų" gaudymą. Antai Baušiškėse sugavo vieną (Semioną); tada sausio 18 d. ten areštavo Trusevičienę[37], kurios namuose po krosnimi rado Semioną. Rūdninkuose surengė pasalą ir Senuosiuose Maceliuose areštavo 9 žmones, daugiausia iš Jurgelevičių, pirmiausia dėl to, kad buvo pagautas ilgai besislapstęs Žitkevičius[38], kilęs iš Senųjų Macelių ir dirbęs sovietų policininku Vilniuje; jis buvo prisišliejęs prie gaujos, nuolat sekamos lietuvių. Viskas rodo, kad vėl greitai šaudys. Kažkada Londonas pranešė, remdamasis žiniomis iš Stokholmo, kad Kauno vyskupas teigė, jog nevalia lietuviams žudyti žydų, lenkų, ir juos pasmerkė bei uždraudė taip elgtis. Netikiu, kad taip būtų. Kodėl vyskupas nepasmerkė, kai vokiečiai su lietuviais žudė kunigus, išvežė arkivyskupą, kankino ir žudė lenkus. O dabar, kai pralaimėjo Libijoje ir Tripolyje, kai krito Stalingradas, Rostovas, Kurskas, Charkovas,

[37] Trusewiczowa.

[38] Żytkiewicz.

Kaukaze vokiečiai apsuptyje ir Kryme jiems irgi pavojinga, tik dabar vyskupas „smerkia“, nes... nujaučia Vokietijos žlugimą, o kartu su jais ir lietuvių, kurie, kaip jokia kita tauta pasaulyje, neturi sąžinės dėl žudynių. Anksčiau jis nedraudė žudynių, nes tada jam jos buvo naudingos, nes tai buvo lenkų valymas iš Bažnyčios.

1.31

...stiprus šaltis, daug sniego. Važiavau dviračiu iš kaimo 5 val. po pietų. Įkyrūs karbolio ar kažko panašaus kvapai.

11.18, ketvirtadienis

9 val. pasirodo jau matytas automobilis. Jis sustoja Gardino plente (nevažiuoja toliau strateginiu keliu). Sustojo tiksliai priešais tą vietą, kur yra skylė tvoroje prie vartų. Iššoko 3 vokiečiai, už jų – lietuviai, nuaidėjus įsakymui išlipo vyrai, daugiausia be paltų ir kepurių, surakintomis už nugarų rankomis, po jų – ir 1 aukštaūgė moteris pilkšvai juodu paltu (kaip paaiškėjo vėliau, tai buvo pilkas verstas avikailis su kailine apykakle).

Prie kiekvieno vyro stovi lietuvis, dešiniąja ranka laiko už apykaklės, o kairiąja – karabiną. Kai kalinys aukštaūgis – budelis jį laiko už surakintų už nugaros rankų. Vora pajudėjo. Netrukus pasigirsta buki pavieniai šūviai. Vokiečiai ir dalis lietuvių grįžta prie automobilio, kuris jų laukia.

Grįžta tik dalis lietuvių, vadinasi, atvažiuos dar kartą. Taip ir yra. Šį kartą iš automobilio lipa vyrai, gerai apsirengę, užsidėję skrybėles, slidinėjimo kepures, apsivilkę prabangiais paltais ir kailiniais, tai gerai atrodantys vyrai, tikrai ne iš kalėjimo. Irgi surakinti. Kiekvienam už paskos eina lietuvis. Vėl išvyksta į bazę, vėl girdimi pavieniai buki šūviai. Ir vėl tik dalis budelių grįžta; ką tai reiškia – jau nekartosiu. Jau trečią kartą atvyksta automobilis! Išlipa moterys, vien moterys, daugiausia jaunos, nesurakintomis rankomis, lietuvis joms rodo eiti miškan. Pajudėjo! Moterys eina vorele, o paskui jas – būrys budelių. Tylūs, bet greiti ir aštrūs šūviai, trumpos salvės. Praėjo daugiau negu valanda. Grįžta lietuviai, nešini nužudytųjų daiktais, sukrauna į automobilį ir kartu su vokiečiais visi išvažiuoja. Pabaiga? Netrukus geležinkelio būdelėje pa-

sirodo lietuvis Vladislavas Kliukas[39], įgudęs žudikas. Pasakoja apie savo rūpesčius; rankose laiko batus (lenkiškuosius „išminuotojų“) – nori 4 tūkstančių rublių. Batai dar šilti. Pasakoja, kad vyrus vokiečiai šaudė pavieniui iš pistoleto. Vienas šaudė, o kitas tuo pat metu su lazda stūmė į duobę. Moterys (daugiausia žydės ir sovietės)... Vyrus nušovė apsirengusius. Lietuviai nužudytuosius nurenginėjo, o drabužius paslėpė po krūmais ir sniegu. Taip pat pasielgta ir su antrąkart atvažiavusio automobilio aukomis. Tik moterims buvo liepta nusirengti. Po sušaudymo vokiečiai pradėjo vaikščioti sekdami paliktais pėdsakais: rado beveik viską, ką lietuviai paslėpė po krūmais. Vokiečiai šaipėsi: Hermanavičius[40] paslėpė moters iš pirmo automobilio kailinius sargybinėje po lova, bet ir tuos surado vokiečiai. Jie paliepė jam nunešti juos į automobilį. Kailiniuose buvo paslėptas vyriškas kostiumas, geras, tik šiek tiek sukruvinta apykakle. Vokietis kostiumo nepastebėjo, todėl Hermanavičius, eidamas paskui vokietį, vikriai ištraukė iš kailinių kostiumą ir paslėpė. Dauguma pasmerktųjų buvo neva bolševikai, pagauti per neseniai buvusias gaudynes prie Neries, į rytus nuo Vilniaus. Sovietų moterys irgi buvo su jais ir taip pat buvo nušautos.

Papildymai prie 11.18

Tada buvo nušauti 42 žmonės. Pirmame automobilyje, kuriame vežamų pasmerktųjų išvaizda buvo baisi,... buvo ir jaunas žmogus, be kepurės, šviesiais, susivėlusiais plaukais, baisiai pavargęs. Užkasė, nes lietuviai grįžta su kastuvais ir kirtikliais.

Vasario balansas. Daug lietuvių bėga iš Vilniaus į kaimą nuo mobilizacijos. Daugiausia bėga į Varėną, Alytų, Rūdiškes. Matau tai „budėdamas“ plente. Šalia bėgių stovėti draudžiama, nes nuolat laksto lietuviai, o jie labai uolūs.

11.27, šeštadienis

Rudnioje kažkokie partizanai, neva sovietai, nužudė 2 vokiečius ir 2 lietuvius eigulius per vestuves. Po nužudymo visą dieną ilsėjosi Visinčios kaime, o vėliau pajudėjo Nočios link. Tą pačią dieną įvyko

[39] Władysław Klukas.

[40] Hermanawiczius.

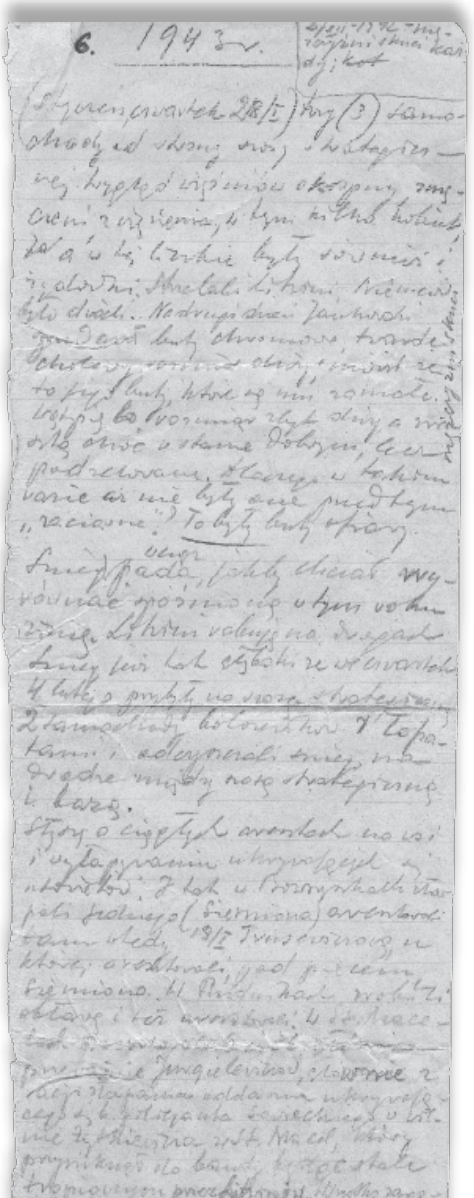

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1943 m.
Iš Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų

Skalmierzyce Rastów, kaime Chorchor, podlis
na Kaukazie. Niemcy okupowali. A o tymże
gesti im takie. Wtedy dopiero kitmy, pot, pia
bo... wtedy przedmiotem kłótni Niemiec i ro
wnocześnie kłótni, którą który jest żadnym
tymczasem nawet na świecie nie ma tyle na
śmierciowa morderstwa. Przedtym nie zo
stawiał nawet, to wtedy one leży im na
ręku, bo to było, oczyszczanie z Polaków
kraju.

18 listopada czwartek. Pojechaliśmy o 8-ej znowu samo
chód. Zatrzymujemy się na wsi Gródkiewicze
(nie jedziemy dalej na skrzyżowanie) tu
przeszło [illegible] jest dziwna wioska kto
wiat. Wypakuję 3 mężczyzn i dziwnie, że nimi
na wozach mężczyzni bez pałk i [illegible]
przeważnie, więc nie [illegible] na tych, że nimi
jedna kobieta wyglądała wzrost. Palto
kolor marego (byłoto jak okazało się poź
niej) futro na sobie [illegible]. Przy każdym z mężczyzn
kobieta [illegible] kobieta prawie [illegible] w ubraniu. Kawałek
jest wzdłuż wioski. Kiedy się z tyłu za [illegible] wyszedł
[illegible] gęsiego. Wszyscy gęsiego przyszli wioski.
Niemcy i my, że [illegible] wozu do [illegible]
[illegible] lata, [illegible] kitmy, to [illegible] że jeszcze
raz przyszłe. Tak też jest tym razem [illegible]
z [illegible] mężczyzni [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] wioski. Znowu było [illegible] Kobieta wozem co
mamy na [illegible] [illegible] Znowu przyjechał po raz
drugi. Auto! Wyładowali kobiet, tylko kobiet, przeważnie młodzie, nie takie [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] mężczyzni. Kobiety [illegible] z nami na [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

traukinio avarija netoli Varėnos; III.3 – kita tokia pati avarija (susidūrimas) toje pačioje vietoje.

Kovas

III.5, penktadienis

Apie 2 val. po pietų vėl pašto siuntinys ant plento – pasirodo taksi su „vadais“ Nr. 35979 (atrodo?), o iš paskos – automobilis su nuteistaisiais. Netrukus karabinų šūviai (automobilis įvažiavo į strateginį kelią, mažai sniego, kelias geras). Ir štai jau grįžta su kai kuriais lietuviais, vadinasi, dar grįš! Tikrai taip – sugrįžta, bet šį kartą karabinų šūviai girdėti jau po visą mišką, matyt, pabėgo. Esu šalia būdelės; grįžta jau matytas taksi, kurio „ponų“ sėdynėje sėdi kažkoks lietuvis leitenantas, veža vokiečiai. Po kelių minučių pasirodo dar du vokiečiai, jų antpečiuose po dvi žvaigždutes, vienas su akiniais, jauni, 22–25 metų, lydimi lietuvio puskarininkio.

Pasirodo, kad iš bazės jie negali išvažiuoti, nes pritrūko benzino. Siunčia į Panerių stotį paskambinti lietuviams ir pasako telefono numerį 3041. Patys laukia pervažoje. Staiga už būdelės pasirodo „partizanas“, nešinas drabužių ryšuliu, iš kurio kyšo kažkokie marškiniai, lyg pilki. Matyti ir mėlyni ar juodi drabužiai, moteriško sijono kraštas. Susidūrė su vokiečiais. Tie sustabdo ir liepia jam nunešti daiktus atgal į autobusą. Lietuvis grįžta pro vartus, tačiau vėl išlenda pro plyšį tvoroje, bėga per geležinkelio bėgius; toliau eina per mišką (aš jam iš paskos), kerta kelią (nuo plento į Panerius). Čia stovi vežimas: padeda ryšulį ir pasuka į Vilnių.

Pasirodo, kad šaudė lietuviai ir vokiečiai, nes nuteistieji išsibėgiojo ir juos gaudė.

Pasikeitė vadovybė: dabar budeliams vadovauja ne lietuvis, o dviese: vokietis ir jo pavaldinys lietuvis karininkas.

Kiti daiktai vežami automobiliu vėlai vakare į Vilnių. Šalia būdelės negalėjau ilgiau pasilikti, nes vienas vokietis pradėjo mane atidžiai stebėti.

Tas, kuris paėmė radiją, yra Jurgis Guoba.

III.19, penktadienis

Buvau ant plento, netikėtai apie 12 val. po pietų nuo koplytėlės pusės pasirodė jau matytas taksi. Vairuotojas ir pažįstamas karininkas su akiniais sėdėjo priekyje, o gale – kažkokie du civiliai.

Pirma mintis, šovusi į galvą, – matyt, koks nors patikrinimas. Automobilis pasuko į jungiančiąją gatvę, o iš ten – į bazę. Palauksime grįžtančių „inspektorių“, bet netrukus iš bazės pusės pasigirdo 3 automato šūviai. Vis dėlto ne patikrinimas. Netrukus automobilis grįžta, jame, be vairuotojo, sėdi tik karininkas su akiniais. Galinė automobilio sėdynė tuščia.

Kas gi anie buvo? Galima spėlioti, kad tai du nuteisti lietuviai. Nes privalu žinoti, kad kaip tik per pastarąsias dienas, daugiausia nuo pirmadienio, III.15, Vilniuje ir visoje Lietuvoje dėl lietuvių agitacijos prieš šaukimą vokiečiai suėmė daug aukštų pareigūnų lietuvių. Agitacija buvo puikiai vykdoma. Prieš šaukimą nuteikė visi lietuviai – nuo žemiausio pareigūno provincijoje iki aukščiausio pareigūno Vilniuje. Lietuvos policija liepdavo grįžti namo tiems, kurie buvo pašaukti.

III.20, šeštadienis

Vėliau, jau atvažiavus automobiliui, kuriame buvo karininkas su akiniais, apie 9 val. atvažiavo sunkvežimis. Šį kartą, be sunkvežimio, atvažiavo dar ir antras automobilis.

Netrukus pasigirdo šūviai iš automatų, paskui – po pertraukėlės ir karabinų šūviai. Taigi vokiečiai šaudė iš automatų, o iš karabinų – lietuviai. Bazėje buvo girdimas tik vieno nuteistojo šauksmas. Vėliau, po pietų, du lietuviai budeliai Valteris[41] (Klaipėdos rajono šaulys) ir Merkys[42] apie kažką kalbėjosi su Jankovskiu, kuris taip pat netrukus išvyko į bazę drabužių pasiimti. Grįžęs pasakojo, kad tėra vien skudurai, be to, baisiai kruvini. Jankovskis už viską suplojo 2 600 rub-lių. Kai Jankovskis buvo bazėje, jį būdelėje pakeitė Č. Okunevas[43]. Kas gi buvo tie pasmerktieji? Tikriausiai iš lietuvių gestapo kalėjimo, o ne iš

[41] Walter.

[42] Originale lenkų kalba – Merkyszysz.

[43] Cz. Okuniewas.

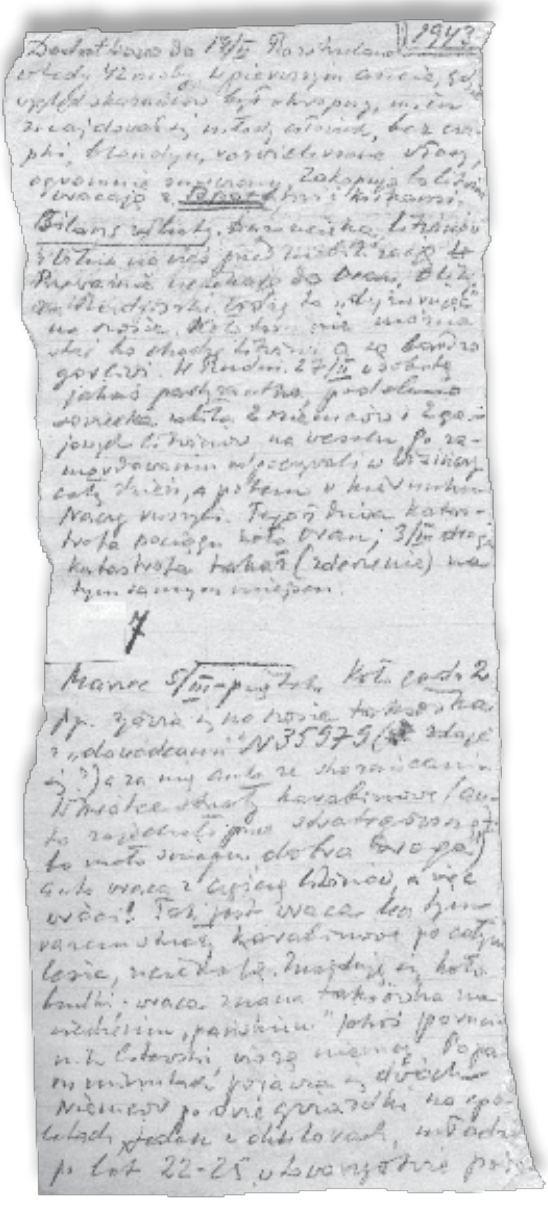

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1943 m.
Iš Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų

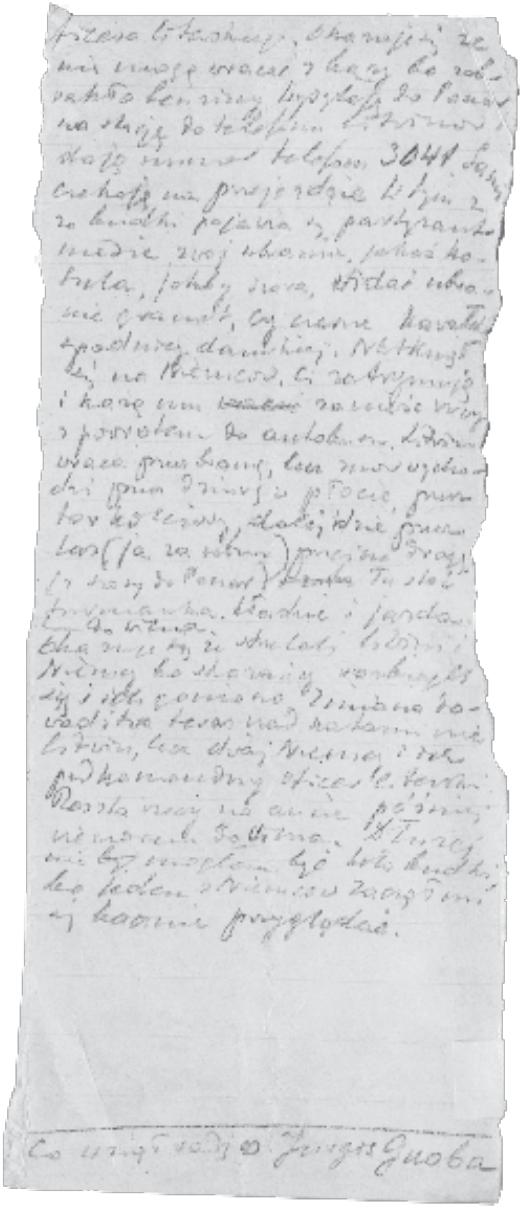

Co uniknęło o. Jurgis Guoba

Lukiškių. Gestapo Mickevičiaus g.[44] rūsiuose yra kameros ir ten, kai nusprendžiama siųsti ne į Lukiškes, bet į Panerius, lietuviai gestapininkai priverčia nuteistąjį nusivilkti gerus drabužius ir duoda baisius skudurus, klumpes; skudurai visai be sagų. Kaip tik tokių drabužių buvo būdelėje, ir juos įsigijo Jankovskis.

Vasario pabaigoje Didžiuosiuose ir Mažuosiuose Lygainiuose, Gudeliuose, Tarpupyje lietuvių policininkai rinko po 3 000 iš tų, kurie pavasarį nėjo dirbti į mišką.

Policininkai iš Paluknio. Surinko iš daugiau nei 100 žmonių – antraip, sakė, „vokiečiai sušaudys".

III.27, šeštadienis

11 val. atvažiavo du automobiliai: lengvasis ir sunkvežimis. Netrukus pasigirdo šūviai iš karabinų – taigi šaudo lietuviai. Sunkvežimis grįžta tuščias, vadinasi, važiuoja naujos partijos. Šaudymo pertrauka, nuaidėjo tik 3 pavieniai šūviai. Matyt, kažkas buvo sužeistas, dar gyvas, todėl pribaigė. Vėl automobilis, vėl šūviai, taip pat paleisti iš karabinų. Paskui abu automobiliai grįžta. Vadinasi, egzekucijos pabaiga. Tyla, šūvis, po kurio laiko dar vienas. Tyla. Du lietuviai išeina į plentą, kalbasi su Jankovskiu.

Tik kitą dieną nuėjęs į būdelę pas Jankovskį sužinojau, kad tai buvo žydai, vien „bobos ir vaikai".

Balandis

„Paskutinio teismo diena"

Kovo 25, 26 ir 28 dienomis gestapininkai laksto po Panerius. Visi išsigandę. Vienas vokietis užėjo į stotį ir paklausė: kiek vagonų gali tilpti atsarginiame kelyje? Paneriuose spėlioja, kad toks informacijos teiravimasis – tik gudrybė, siekiant nuslėpti tikrąjį atvykimo tikslą. IV.4-oji, sekmadienis, 5 val. po pietų, – 4 sunkvežimiais iš Vilniaus atvyko lietuvių policininkai apsirengę: 1) dar smetoniška uniforma, t. y. mėlynais arba žaliais paltais ir užsidėję kepures su raudonomis

[44] Dabar – Gedimino prospektas.

juostelėmis, 2) juodais paltais ir užsidėję juodas uniformines kepures („pyragėlius“), t. y. vokiška apranga, ir 3) gestapininkų mundurais. Kartu su jais atvežė dvi dėžes degtinės. Automobiliuose – vokiečiai gestapininkai, tarp jų ir pagrindinis šaudytojas su akiniais. Viešas sujudimas, vienas kito perspėjimai, „įtartinų“ daiktų slėpimas ir t. t. Kai kurie žmonės nenakvoja arba traukiasi iš Panerių. Gestapininkai nuėjo į bazę, matome, kad apžiūri artimiausią duobę; nuėjo toliau į bazę dar kažko apžiūrėti. Po Panerius vaikšto pavieniai lietuviai; tarp atvykusiųjų labiausiai dėmesį atkreipia policijos karininkų skaičius (nuošimtis).

Lietuviai bando prastumti laiką, apžiūrinėdami Panerius, vaikščioja, mėgina pakalbinti gyventojus, daugiausia bergždžiai, nes į lietuvišką klausimą lenkiškai atsakoma „nie rozumiem“[45]. Galiausiai, kaip žaibas trenkė žinia: turi atvežti žydų traukiniais iš Vilniaus į atsarginį kelią ir sušaudyti. Jau tamsu, stoviu prie vartelių, girdžiu, kad atvyksta lokomotyvas, prie kurio prikabinti tušti krovininiai vagonai, gana seniai stovintys atsarginiame kelyje, – ir į Lentvarį. Tyla.

Netrukus atvažiuoja traukinys iš Vilniaus, pravažiavo pro Panerius.

1. Pagaliau atvyko iš Vilniaus ir nepravažiavo pro namus, vadinasi, liko Paneriuose, nes girdėti garsai, panašūs į traukinio manevravimą. Policininkai kūrena laužus. Tylu! Po vidurnakčio jie eina miegoti.

2. Atsibundu labai anksti ryte; tylu, jau šviesu. 5.20 val. ryto. Apie 6 val. ryto automobiliais atvyko gestapo smogikai. Atidarė 4 vagonus ir liepė žydams išlipti, bet be daiktų. Iš anksto visus apsupa glaudi lietuvių ir gestapininkų grandinė. Voroje maždaug po 5–6 žmones; jie visi pajudėjo.

3. Žydai... susinervinę, bet eina, o kai peržengė spygliuotos vielos vartus ir pamatė iš tolo duobes, suprato, kas jų laukia. Tie, kurie jaunesni, ir net moterys pasileido bėgti.

Nuskambėjo salvė. 5 žydeliai bėgo bėgių link – atsidūrė prieš spygliuotą vielą; jiems iš paskos – vokietis ir keli policininkai, smarki

[45] Nesuprantu (lenk.).

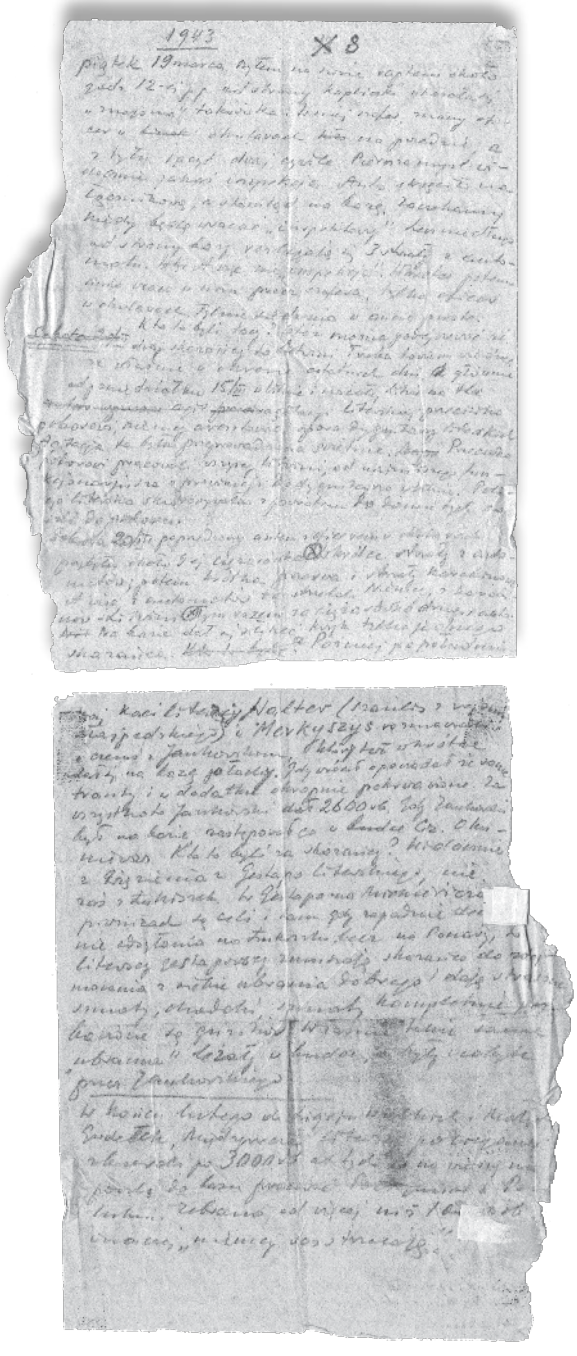

Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1943 m.
Iš Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų

1943 r. 13

27/IV – sobota godz. 11 rano wkroczyła dwa auta z ludźmi cywilowe. Bardzo wtargnęli z karabinami, a nie wtrącili nic, tylko cywilowe. Jedno samo to znaczy po naszą partię. W strzelanie prawo, jednak padły 3 strzały, pojechali, kto by [illegible] nie wiemy, [illegible] czy jeszcze nie dostrzelono. Nie auta [illegible] karabinami. Potem ~~poszli~~ wracają auta dwa wracają. To znaczy nawet [illegible] Cicho. Pada jeszcze. Strzały pojedynczo [illegible] jeden. Cicho. Dużo lotników wzdłuż na naszą wojnowatość i Jankowski. Na drugi dzień dopiero dowiedziałem się, że byli to Niemcy, bygotnie „Bady” i inni. Jankowski

2

cały skład wtargnął po zamordowaniu [illegible] przed 18

2/IV – piątek. O godz. 12-ej auto osobowe cywilowe, samochód karabinowe (Niemcy to Niemcy byli z [illegible]) wkroczyło. Z auta wyskoczyło [illegible] Jankowski przed [illegible] z Ostrowem [illegible] Strzelano [illegible] chwili, [illegible]

ugnis, trys krito, du – per plyšį tvoroje, tačiau vienas iškart krito peršautas, dar nespėjęs perbėgti per bėgius. Antras – per bėgius į mišką manęs link, bet staiga ėmė šlubuoti ir parkrito šalia medžio.

4. Kiti žydai, daugiausia vaikai ir moterys, nupėdino toliau.

Priešais pirmą duobę dalį eisenos sustabdė. Dalis – pusė jų – nuėjo toliau. Iš tos kitos pusės, kai atėjo į vietą, kur tankus miškas, keli drąsuoliai vėl pabėgo.

Pirmajai partijos pusei prie pirmos duobės liepta nusirengti. Verksmas, aimanos, maldavimas, puolimas lietuviams ir vokiečiams prie kojų. Tie spardo, o įkyriausius nušauna. Kiti mušami nusirengia, stovi 10 m atstumu nuo duobės.

Tie, kurie vilki prastais drabužiais, nenusirengia. Juos suvaro į duobę, o nuo duobės kraštų lietuviai pradėjo šaudyti. Vėliau kažkoks pusiau apsirengęs vyras, vokiečiui įsakius, už kojų tempia į duobę tikriausiai nualpusią ar nuo širdies smūgio mirusią moterį. Numetęs moterį į duobę, atsisuka, o lietuvis iš arti šauna jam į galvą; aiškiai matyti, kaip kaukolė išsitaško, ir žmogus nukrenta kaip pakirstas. Tuo pat metu muša kitus, ir jau penki žmonės, moteris ir trys mergaitės pastatomi ant duobės krašto veidu į duobę; už jų nugarų lietuvis šaudo revolveriu ir visi dingsta duobėje. Vėl keliolika žmonių, mušamų buožėmis, greitai suvaromi į iškasą, į duobę. Nuo duobės krašto lietuviai šaudo žemyn į juos.

Tuo metu prasideda naujas šaudymas – sušaudo, kaip matyti, antrą perpus padalytą partiją.

Ant duobių kraštų išrikiuoja 7–8 vyrus ir moteris, kuriems beveik prie galvos priglaudžia revolverį, paeiliui šaudo lietuvis. Vienas po kito jie, kaip pakirsti, krenta į duobę. Tuo pačiu metu dalis lietuvių,... likvidavę daugumą iš pirmos partijos, žygiuoja atgal prie naujų traukinio aukų. Galiausiai prie duobės lieka 3 vyrai tik su apatiniais ir aplink išmėtyti ant smėlio drabužiai. Vienas policininkas, pasinaudodamas proga, kad nemato vokietis, nuspiria į krūmus kažkokius drabužius. Vokietis duoda komandą ir trys žydai greitai pribėga prie drabužių, iš kur, matome, tempia į duobę (tai aiškiai matyti) moteris; šis veiksmas pakartojamas dar du kartus. Galop patys greitai sušoka į duobę. Nuskamba 3 šūviai. Pabaiga.

Ne, dar ne pabaiga! Lietuviai į krūvą sumeta drabužius; staiga iš po drabužių vienas lietuvis ištraukia vaiką, meta jį į duobę, vėl vaikas, ir dar vienas, ir dar daugiau. Taip pat – į duobę. Vienas lietuvių stoja prie duobės ir šaudo, kaip matyti, į tuos vaikus.

Kas gi tai? Sielvartaujančios motinos taip mėgino gelbėti savo vaikų gyvybę, slėpdamos juos po drabužiais, matyt, tikėjosi, kad taip paslėptiems vaikams kažkaip pavyks išsigelbėti. Deja.

Kelių minučių pertrauka, paskui formuojama nauja partija iš gulėjusiųjų 80–100 m atstumu nuo duobės šalia barako veidu į žemę. Ir šią partiją padalija į dvi dalis. Vėl pradedamos kankynės, kad nusirengtų, verksmas, aimanos, maldavimas. Kažkokia moteris rodo lietuviams vaiką, matyt, dar kūdikį; tas griebia moterį ir pastumia į duobę su vaiku.

Galiausiai daugiau nenurengtų vyrų ir moterų, vadinasi, prasčiau apsirengusių, nuvaro į duobę. Pradedama šaudyti nuo duobės viršaus. Galop prie duobės surikiuoja 7 moteris, apsirengusias tik apatiniais, driokstelі šūviai. Iš kitos duobės pusės vėl surikiuoja 10 vyrų ir moterų, vėl šūviai. Vėl vaikas. Lietuvis liepia įmesti į duobę. Žydas neša ir netikėtai šasteli su vaiku miškan. Jį gaudo, aidi šūviai. Žydas dingsta už medžių krūmynuose; vis dar girdėti šūviai. Netrukus lietuviai grįžta. Pabėgo? Vienas lietuvis kažką sako kitiems 3 vyrams žydams ir dar su 2 policininkais traukia į mišką. Tuo metu smarkiai šaudant atvaroma trečia partija; vėl liepiama nusirengti. Kažkokia moteris (tai aiškiai matyti) spjauna vokiečiui į veidą; lietuvis trenkia jai su buože, moteris parkrenta. Vokiečiui įsakius, du žydai nutempia ją į duobę. Šūvis skirtas ne jai.

Per tą laiką išeina iš miško 3 policininkų lydimi žydai: du neša žydą, o trečiasis – vaiką. Visi kartu eina prie duobės. Nuskamba 3 šūviai. Netrukus duobės link pajuda 40–50 žmonių, varomų buožėmis. Vėl pradedama šaudyti nuo viršaus į duobę. Vėl tas pats.

Vienas vyras priešinasi, kažką šaukia, rodo vaikus. Šūvis – vyras krenta.

Viena moteris atsikelia, pati eina prie duobės ir sėda ant jos krašto. Paskui ją, šaukdama „mama“ bėga keliolikos metų mergaitė raudonu megztuku ir atsisėda šalia. Vokietis atrenka 4 žmones ir už jų nugarų, maždaug 2–3 m atstumu, šauna į pakaušį kiekvienam.

Vėl varo keliasdešimt žmonių prie duobės, sulaikydami vietoje 4 vyrus, apsivilkusius apatiniais. Sustoję prie duobės, lietuviai pradeda šaudyti. Pabaiga. Vokietis kažką paliepia kitiems keturiems, bėga prie duobės. Tačiau šūvių negirdėti. Vokietis, stovintis prie duobės, gestikuliuodamas kažką sako tam ketvertui duobėje. Užsirūko pypkę, stebi, vėl kažką šaukia, pasilenkęs į duobę. Matyt, anie duobėje kažkuo užsiėmę. Gal suguldo nužudytuosius, lygina, panaikina krūvas? Pagaliau vokietis duoda ženklą lietuviams, pasigirsta 4 šūviai.

Nauja ketvirta partija, ir vėl tas pats. Maždaug tokia pat tvarka šaudomos dar 7 partijos; iš viso 11 partijų ir apie 11 val. viskas nurimsta. Ar tikrai? Na, taip! Nes traukinys liko tuščias ir atvyko lokomotyvas jo pasiimti.

O visas nužudytųjų turtas, prieš tai iškrautas iš vagonų ant žemės, iškilo lyg milžiniškas daiktų ir maisto produktų kalnas. Pagalvės, čiužiniai, vaikiški vežimėliai, visokie krepšiai, lagaminai, virtuvės indai, bulvių maišai, kurių daugiausia, duonos kepalai, drabužiai – viskas kartu sumaišyta.

Kaip paaiškėjo, nuo 7 iki 11 val. sušaudyta 49 vagonai žmonių, nes tokia buvo pirmojo krovininio traukinio sudėtis.

Taigi trumpiau nei per 4 valandas nužudyta apie 2 500 žmonių, o gal net ir daugiau. Pavyko pabėgti nedaugeliui, gal tik 50 žmonių. Tokį mažą išsigelbėjusių skaičių galima paaiškinti tuo, kad daugiausia bėgo tik pavieniai asmenys. Pavyzdžiui, kai veda 200–250 pasmerktų asmenų partiją, mėgina pabėgti tik kokie 4–5 asmenys. O lietuvių eina 50–60, taigi kyla bendra sumaištis; todėl bėgančiuosius nušauna be didesnio vargo, juo labiau kad beveik visi bėgliai padaro tą pačią klaidą: jie bėga atvira vieta, o ne per mišką. Susijaudinimas (matyt) atima *smekalką*[46], kad reikėtų pradėti bėgti, kai eisena priartėja prie miško.

Dar ne pabaiga.

Į stotį atvyko naujas traukinys su aukomis.

[46] Supratimą (rus.).

Tie naujieji, matyt, iš karto suvokė, į **kokį** „Kauną“ juos atvežė, ir kas netrukus čia jų laukia. Todėl ėmėsi bėgimo taktikos, kuri iš esmės davė daug geresnius rezultatus nei pirmo traukinio aukoms.

Tik atidarius vagonus, pasmerktuosius išlaipina ant bėgių ir suformuoja partiją, anie gi iš karto (beveik visi) šoka bėgti į skirtingas puses, kyla chaosas, šaudoma, aidi bėgančiųjų ir juos vejančiųjų šauksmai, dauguma bėga per bėgius gatvės link, Naujakiemio kryptimi, dalis – plento link ir t. t. Lietuviai šaudo, vienas iš policininkų, peršautas kulkos, parkrenta, jį įkelia į automobilį. Pasirodo, kitas policininkas šovė į žydą, bet pataikė į kolegą, kuris įšoko į šūvio trajektoriją. Bėga kažkokia žydė raudonu (burokėlių spalvos) megztiniu, jai už paskos – mergaitė; žydė jau perbėgo per nesaugią atvirą aikštę priešais stotį, pasuko gatvelėn. Tuo metu iš paskos girdi šūvį ir vaiko šauksmą „mame, mame“, atsisuka, bėga atgal ir beveik kaktomuša susiduria su policininku. Tada šūvis – ji krenta negyva.

Daugiausia pabėgo Naujakiemio link ir ten, gatvėje, daugiausia nužudytųjų, bet į tą pusę ir bėgo daugiausia.

Už vielų tvoros iš tos partijos ateina tik kelios dešimtys žmonių, daugiausia – moterys ir pagyvenę vyrai. Prie duobės jie kankinami: viena moteris tamsiu ilgu paltu verkdama kažką šaukia vokiečiui. Už nugaros lietuvis, stovintis 2–3 m atstumu, šovė, moteris parkrenta.

Kitų, lėtai ir sunkiai nusirengiančiųjų, pusėn strykteli keli lietuviai ir lazdomis muša per galvas. Kai kurios moterys pašoka ir aklai kaip paklaikusios bėga į duobę. Nuskamba daug šūvių; viena kruvina moteris vien su apatiniais, siaubingai klykdama, išlenda iš duobės; lietuvis jai duria durtuvu – ji krenta, kitas iš arti ją pribaigia šūviu.

Kitus suvaro prie duobės ir susodina ant duobės krašto; dalį – 15–20 žmonių.

Matau vaikus, visi tik su apatiniais, nuaidi šūviai. Nuo vartų pasirodo nauja didelė partija, gal 400 žmonių, gana tankiai apsupta. Matyt, lietuviai, pamokyti pirmosios partijos pabėgimo, uoliai saugo šią grupę. Priešais duobę visi gulasi veidu žemyn. Suskaičiuoja keliasdešimt žmonių ir veda prie duobės. Kažką kalba, pagaliau vienas lietuvis kažin ką sako pasmerktiesiems, jie pradeda nusirenginėti, vieną moterį su vaiku ant rankų ir dar dviem mažiukais, besikabinančiais

į jos suknelę, lietuvis pradeda negailestingai mušti lazda. Šauksmas. Vienmarškinis žydas, gindamas mušamą moterį, šoka prie lietuvio, driokstelėja šūvis – žydas krenta beveik prie pat žydės kojų. Kitas lietuvis griebia žydės vaiką ir meta į duobę; žydė kaip pamišusi puola į duobę, jai už paskos – dvi mergaitės, nuskardi trys šūviai. O siaube! Ši partija – moterys, vyrai, vaikai – visi išrengiami ***nuogai!*** Patys paklusniai bėga į duobę – aidi šūviai.

Vėl nuo gulinčiųjų atskiria pusę, varo, girdimi lietuvių šūksniai: „greičiau, greičiau!“ Prie duobės visi susigrūdo ir vėl nusirengia nuogai.

5 žydes su vaikais ant rankų susodino ant duobės krašto; viena blondinė apsivilkusi pilkais apatiniais; jos rankomis uždengia vaikų galvutes. Aidi šūviai. Trijų žydų nesušaudė, tie iš vietos, kur nusirengė, tempia moterį į duobę, matyt, mirė staiga; sugrįžta, paėmę už kojų ir rankų dar neša moterį, vėl neša vyrą, sugrįžta. Lietuvis jiems liepia gultis veidu į žemę.

Atsistoja likusi partijos dalis; dvi moterys nepakilo, guli. Lietuvis spardo koja – nieko. Kiti žydai jas nuneša. Visi nusirengia nuogai. Šaudoma. Trys žydai atsikelia, sutvarko aikštelę, paskui nužudomi. Drabužiuose lietuviai suranda 2 vaikus – [*sumeta*] į duobę.

Lietuviai dviem eilėmis eina naujų aukų. Po keliolikos minučių nuskamba daug šūvių, priešais Česniko[47] [?] namą bėga žydas, jaunas, tvirto sudėjimo, jam iš paskos – policijos karininkas; nuskardi šūvis, žydas pradeda šlubuoti, lietuvis jį pasivijo prie užtvaros[48] [?], tas, jau gulėdamas ant žemės, maldaudamas pakelia rankas, lietuvis kažką sako, tas linkteli galvą ir iš užančio išima kažkokį juodą ryšulėlį. Lietuvis paima, apžiūri, slepia kišenėje, dar kažko paklausia, žydas neigdamas pakrato galvą, lietuvis šauna beveik „v upor“[49]. Žydas parkrenta. Prie nužudytojo guli mokinio bilietas su nuotrauka, išduotas

[47] Cześnik.

[48] Čia autorius pavartojo lenkišką žodį „szczyt“, kuris reiškia viršūnę, bet iš konteksto galima spėti, kad jis tiesiog pavartojo rusicizmą „ščit“, reiškiantį skydą, galvodamas ne apie viršūnę, bet apie užtvarą.

[49] Visai iš arti, įrėmus šautuvą (rusų k.).

Judelio Šapiro, Benjamino sūnaus[50], Švenčionių vidurinės mokyklos 3-iosios klasės mokinio, vardu, išdavimo data 1941.III.18.

Tuo metu pabėga apie 20 žmonių, kiek toliau bėga rankose laikydamas vaiką vyras, 30–35 metų, su žmona ir dviem keliolikos metų mergaitėmis; nuskamba šūvis, tėvas parkrenta, moteris sugriebia vyrą, kažką šaukia, pamiršta, kad reikia bėgti, vaikai stovi šalia jos; atbėga 2 lietuviai – visus nužudo. Kažkokie du žydai bėga tiesiai į mišką, jiems iš paskos nuskardėjo šūviai; nukrenta, guli, bet ryte jau jų nėra, matyt, apsimetė žuvę, o nakties priedangoje atsikėlė ir pabėgo. Toje vietoje, kur jie gulėjo prie Kondratovičiaus[51] namo, liko kraujo bala ir Vulfo Lišanskio[52] iš Švenčionių geto darbo dokumentai. Toliau, krūmuose, guli Boriso Šapiro[53] (matyt, Judelio brolio?) pasas Nr. 504494.

Prie pat užtvaros, greta namo, parkrenta jaunas žydelis, pribėga lietuvis ir užsimojęs smogia buože per galvą. Sudaužo kaukolę. Kitą dieną toje vietoje matyti daug smegenų. Kartu su Gene Ciesiulyte[54] užkasame smegenis ir randame pasą – Hiršo Berkovskio[55] iš Gudagojaus.

Tuo pačiu metu prie pat namo lietuvis pasivijo dar vieną, šovė, tas krito, dreba – jam priešmirtinės konvulsijos; paskui tapo ramu. Lietuvis, kuris sustojo prie jo, padeda karabiną į šoną ir nuauna nužudytajam batus!

Iš antrojo traukinio buvo 9 partijos, daugiausia (4 partijos) buvo išrengtųjų nuogai. Apie 16 val. po pietų – viskas baigėsi.

Keturis žydelius paliko, jie, prižiūrimi lietuvių, tvarkė drabužius; vėliau atidarė dėžes ir kažkokių baltų miltelių pylė į duobę. Vėliau kastuvais užbėrė truputį žemės ir, kai pagaliau visa tai atliko, patys sulipo duobėn ir buvo nužudyti. Dirbo tikriausiai ilgiau nei valandą.

[50] Judel Szapiro, syn Benjamina.

[51] Kondratowicz.

[52] Wulf Liszański.

[53] Boris Szapiro.

[54] Gienia Ciesiulówna.

[55] Hirsz Berkowski.

Tyla. Nuo bėgių artėja 5 lietuviai, jie eina į mišką priešais namą, aptinka žydą, kuris gulėjo, nes buvo sužeistas į šlaunį. Nužudo. Po valandos nuo užtvaros atšliaužia žydelis, 10–12 metų, varganas, neina, o šliaužia. Atšliaužia prie nužudyto Judelio Šapiro, o vėliau į mūsų kiemą. Valerijonų, vandens [sako]: Mama su seseria prie duobės pasakė: „Sūnau, bėk!", aš ir pabėgau. Man sužeidė koją. Duona; iš pagrindinio kelio į šoninį. Jis iš Ašmenos. Kitą dieną su žydais [atvyko]... taip pat žydų policija; antradienį, IV.6, – slėpėsi duobėje, pridengtoje šakomis, tada bulvių maiše pateko į Vilnių. Kažkokia moteris su vaiku [važiavo] iš Vilniaus į Kauną. Vilniaus stotyje – į vagoną, atvežė į Panerius, čia verksmas, o paskui juos atskyrė ir nuvežė į Vilniaus gestapą.

Visą antradienį automobiliais vežami daiktai, žydų policija rinko nužudytuosius, o vakare – daiktus.

Paneriuose negeria nevirinto vandens, nes yra kraujo? Išvagia daiktus. Geresnius – vokiečiai ir lietuviai, o blogesnius į Vilnių [nuvežė] žydų policija.

Antradienį vokietis pašovė Keiziko sužadėtinę. Ši vogė ir krovė daiktus į karutį, beje, Vereška...

„Paskutinio teismo diena" – pastabos

Pabėgo daug žmonių į Raistelius. Kažkokia žydė pasislėpė nutekamajame vamzdyje prie pervažos, bet Vysockis ją išdavė, kitas žydelis krito nuo lietuvių rankos (nuo tilto) prie Liudvinavo. Žuvo Sikorskis, Valentinovičienė[56].

Dar viena „Paskutinio teismo diena" IV.5

(rašyta V.5)

Pasirodo, kad ant tilto (strateginiame kelyje) sargybinėje tuo metu, be kitų, buvo šaulys Kevelis iš Vievio. Jo sąžinę slegia 4 žydų mirtis, kurie tą pačią dieną tiesiog stebuklingai automobiliu pabėgo iš bazės. Beje, Kevelis[57], pamatęs 2 bėgančius žydus (pats buvo sargybinėje) nepaisydamas šalčio ir sniego duobėse, iššoko su karabinu, vien su apatiniais, basas, pasivijo ir ant kelio nušovė 2 žydus prie pat Liudvinavo.

[56] Walentynowiczowa.

[57] Kiewielis.

Uždraudė kaimiečiams artintis prie nušautųjų, kol pats sugrįš; o pats nulėkė ir netrukus grįžo apsirengęs. Nurengė žydus, prieš tai, aišku, gerai iškratęs jų kišenes, paskui tikslingai atsineštu plaktuku išmušė nužudytiesiems aukso dantis. Baigęs šį darbą, jis pastebėjo iš Vokės pusės prie Lentvario dvaro į Panerius einantį teisininką Sikorskį, patikrino jo dokumentus ir, juos suplėšęs, liepė jam eiti prie krūmų; kai anas žengė 3–4 žingsnius, nušovė jį į nugarą, visa tai matė piemenys iš Liudvinavo. Tada jis paėmė amžinatilsį Sikorskio portfelį, piniginę, o už leidimą pasiimti nužudytojo batus kaimiečiams liepė tuoj pat jį užkasti. Tačiau apie šią žmogžudystę sužinota – papasakojo nužudytojo žmona ir liudininkai iš kaimo. Po keliolikos dienų Pavelas Zajončkovskis[58] iš Liudvinavo naktį trenkė kuolu (Liudvinave) Keveliui per galvą, tas parkrito ant žemės; **stebėtina**, kad kaltininko nenustatė.

Ketvirtadienį, apie tai jau minėjau, užkasė tik vieną duobę šalia mūsų, o kitos – ne, matyt, ši antroji duobė dar bus reikalinga ateityje. Užkasė žydai, saugomi keleto lietuvių.

„Paskutinio teismo dienos“ pastabos

(„Paskutinio teismo dienos“ papildymas)

1. Ir toliau budžiu prie savo vartelių. Nuo Panerių stoties matyti laužų šviesa, tai lietuviai stovyklauja. Vėl atvyko traukinys iš Vilniaus, pravažiavo nesustodamas. Taip pat ir toliau – pajudėjo dar keli kiti traukiniai.

2. Pirmadienį, balandžio 5 d.

3. Eina apie 200–250 žmonių, daugiausia vaikai, moterys, jaunesnio amžiaus beveik nėra, daug moterų nešasi kūdikius.

4. Vienas eina laikydamasis už dešiniosios šlaunies, matyt, buvo sužeistas į šią vietą.

4a. Kitas, kažkoks jaunuolis, greit puolė bėgti per iškirstą mišką ir pabėgo.

5. Negailestingai varomi lietuvių ir talžomi buožėmis. Viena moteris, tamsiai apsirengusi, galvą apsirišusi šviesia skarele, krito ant žemės, matyt, nualpo. Iškart liepta 4 arčiausiai esantiems vyrams ją paimti ir nešti.

[58] Paweł Zajączkowski.

6. Tai padarė baisų įspūdį kitiems pasmerktiesiems, esantiems nuo tų šūvių vos 10–15 m atstumu, taigi jie mato visa, kas vyksta su jų artimaisiais, ir kas jų pačių laukia. 3 vyrai ir 2 moterys, viena su vaiku ant rankų, ima bėgti. Lietuvis ją vejasi ir daužo buože per galvą. Moteris parkrenta. Lietuvis griebia kūdikį ir neša už kojytės. Prieina prie duobės ir įmeta. Tuo metu parkrenta 3 vyrai – 1 nužudytas, 2 – pavargę ir fiziškai palūžę nuo išbandymų; jie sugauti ir buožėmis suvaryti į duobę.

7. Tuo metu nuo traukinio sustojimo vietos girdėti chaotiški šūviai, kurie su pertraukomis visai nutyla, aidi tik reti pavieniai šūviai. Aha, štai ir nauja pasmerktųjų partija ateina mirti, bet išgirdusi šūvius, suprato, kas čia dedasi, todėl bando pabėgti iškart nuo pat vagono. Netrukus pro vartus, iš vielų padarytus, žengia nauja partija. Matau, kad neša 11 žmonių; jie arba sužeisti, arba nužudyti, kai bandė pabėgti. Kadangi prie duobės dar žudoma pirmoji partija, vokiečio paliepimu pasmerktieji, laukdami savo eilės, atsigulė veidu į žemę.

Kažkoks žydas, jau išlaipintas iš traukinio, smogė peiliu vokiečiui į galvą, tas krito ant žemės ir automobiliu buvo nuvežtas į Vilnių. Lietuviai užmušė žydą buožėmis – tai įvykis iš antrojo traukinio. Be to, tas antras lietuvis irgi buvo sužeistas.

„Paskutinio teismo diena“

To žmogaus, kuris pabėgo per miško proskyną, paskui buvo sužeistas į koją, nukraujavo, o vėliau buvo nužudytas, vardas buvo Vygdoras Daniševskis[59]; tai matyti iš mažo lapelio su antspaudu *Judenrat – Ghetto Aschena*[60], kuriame nurodyta data 42.X.28. Šis lapelis buvo suplėšytoje tuščioje piniginėje; nes lietuviai kratė nužudytųjų kišenes ir rado piniginę.

Nužudytas...

[59] Wigdor Daniszewski.

[60] Ašmenos geto žydų taryba (vok.).

IV.17, šeštadienis

Iš Vilniaus kalėjimo atvežė apie 20 žmonių ir sušaudė, mėtėsi suplėšytų pinigų – 20 rm, 5 rm ir t. t.

IV.21

Galutinai užpylė duobes. Žydai dirbo visą dieną.

IV.28, trečiadienis

Apie 1 val. po pietų atvažiavo 1 automobilis – įvairūs žmonės, daugiausia iš kaimo, tarp jų keli žydai. Visus sušaudė duobėje, kurios neužpylė (t. y. mažojoje duobėje šalia Rudzinskių).

IV.30, ketvirtadienį

Tarp pasmerktųjų buvo 6 moterys. Antradienį, gegužės 5 d., nužudyti 47 žmonės, bet ne žydai, o lenkai ir raudonarmiečiai.

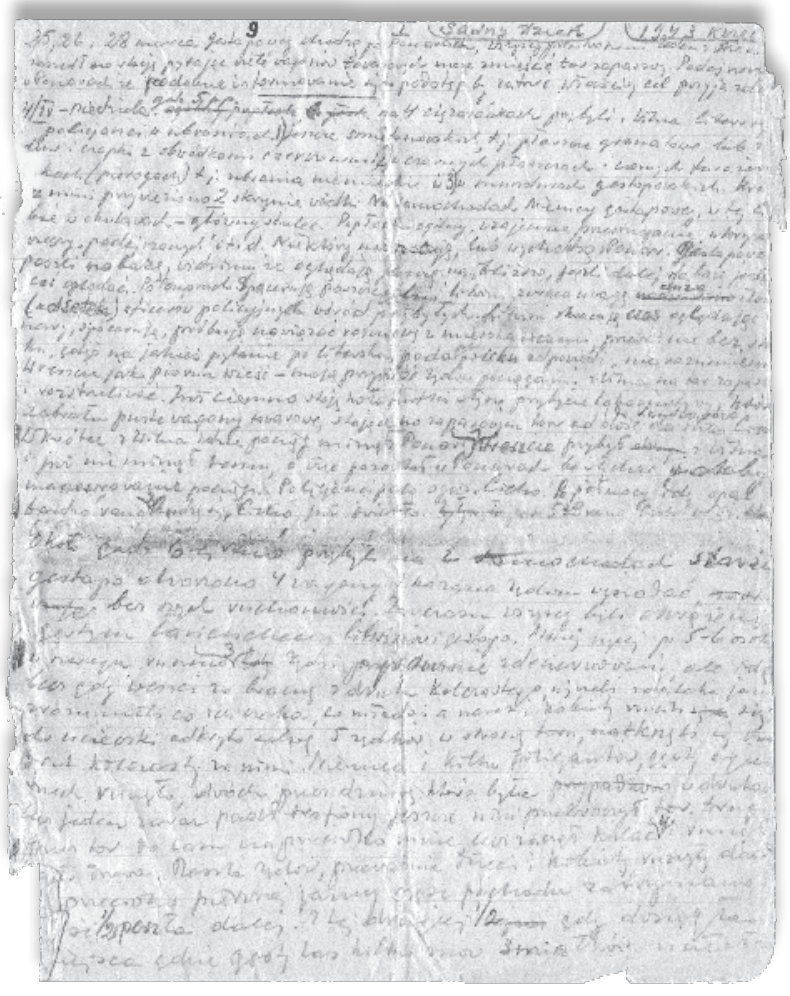
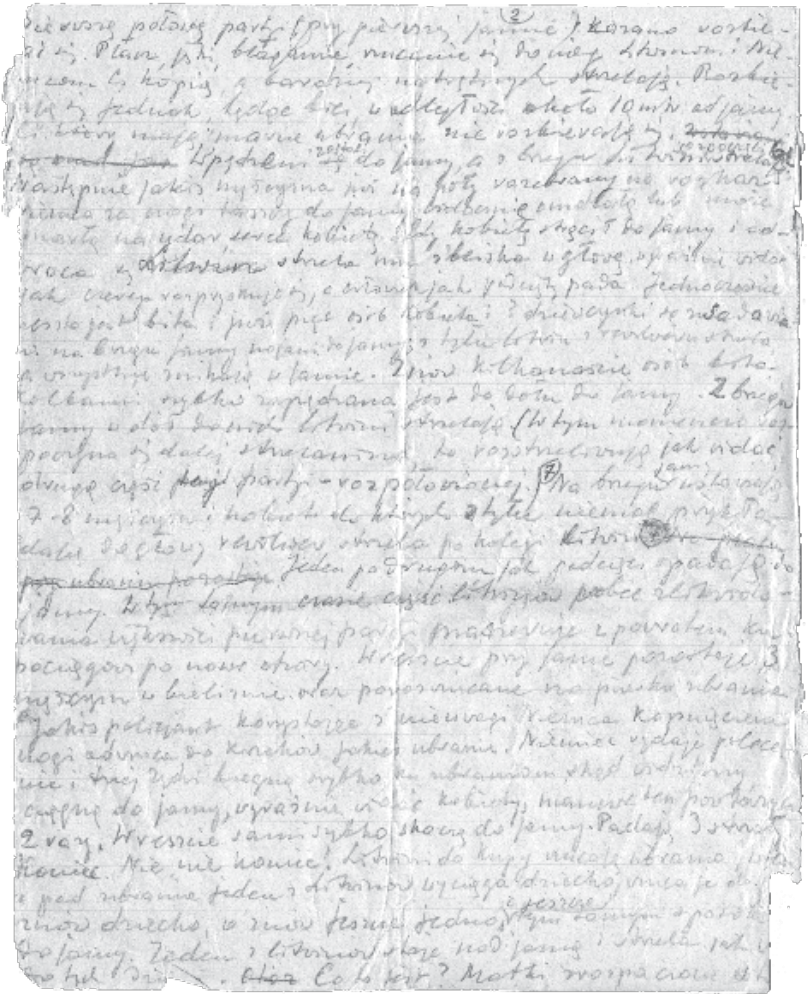
Kazimierzo Sakowicziaus užrašų faksimilės. 1943 m.
Iš Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų